

Cumhuriyet Dönemi Türk Dış Politikasına Dair Türkçe Kaynak ve Araştırmalar (1923-1945)

Mustafa BUDAK*

Giriş

GENEL OLARAK DIŞ POLİTİKA, bir devletin yabancı devletlere karşı kararlaştırdığı politikadır. Mesela Joseph Frankel dış politikayı “bir devletin diğer devletlerle ilişkileri açısından aldığı karar ve giriştiği çabalar” şeklinde tanımlamaktadır. Davranışçı ekole mensup Charles Hermann’ın dış politika tanımı ise “bir ülke hükümetinin yetkili karar alıcılarının ya da onların temsilcilerinin kendi iç politikalarının dışında kalan uluslararası aktörlerin davranışlarını etkilemeye yönelik resmi eylemler” şeklindedir.¹ Aynı şekilde Suat Bilge’ye göre dış politika “bir devletin kendi sınırları dışında millî menfaatlerini gerçekleştirmek için izlediği amaç, hareket tarzı ve kullandığı usuller”dir.² Mehmet Gönlübol’un tanımı ise aynı hususa işaret etmekle beraber biraz farklıdır. Ona göre dış politika, “uluslararası siyasî sorunlara yönelik belli bir devletin veya genel olarak devletlerin amaç ve davranışları”dır.³ Bir başka ifadeyle Mehmet Gönlübol, dış politikayı tanımlarken sözkonusu devletin “uluslararası çevre”ye yönelik davranışını dikkate almaktadır. M. Gönlübol gibi Ramazan Gözen de, dış politika tanımlamasında, “ulus devlet çıkarı” ve “uluslararası sistem” kavramlarını öne çıkararak “ulus devletin ulusal çıkar şeklinde tanımlanan hedef ve ideallerini korumak ve geliştirmek amacıyla kendi dışındaki dünyaya yani uluslararası sis-

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü.

1 Faruk Söylemezoglu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 3. baskı, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2000, s. 150-151.

2 A. Suat Bilge, *Milletlerarası Politika*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1966, s. 297.

3 Mehmet Gönlübol, *Uluslararası Politika, İlkeler-Kavramlar ve Kurumlar*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1978, s. 27.

teme dönük olarak sahip olduğu politikadır” demektedir.⁴ Dikkat edilirse bütün bu tanımların ortak özelliği, tek taraflı bir ilişki dinamiğinin varlığıdır. Sadece Gönlübol ve Gözen, tanımlamalarında “uluslararası çevre” ya da “uluslararası sistem” kavramlarını öne çıkarmışlardır.

Görüldüğü gibi dış politika, bir devletin dış dünyaya yönelik resmî eylemlerinin genel adıdır. Oysa bu politikanın gerek karar alma ve gerek uygulama sürecinde dikkate alınması gereken bir diğer faktör de dış dünyanın sözkonusu devlete yaklaşımıdır. Başki bir ifadeyle, bir devletin dış politikasının tesbit ve uygulanmasında uluslararası sistem ile bu sistemde yer alan siyasî aktörlerin hem genel olarak ve hem de mevcut sorunlar açısından ilgili devlete karşı yaklaşım ve eylemlerinin bilinmesi hayati bir öneme sahiptir. Bu yaklaşımın adı *uluslararası politika*, ya da daha geniş anlamıyla *uluslararası ilişkiler*dir. Uluslararası politika, iki veya daha fazla devlet arasındaki siyasî ilişkileri uluslararası yapının tümü içinde ele almaz. Tabiatıyla bu ilişki biçimi “karşılıklık” esasına dayanmaktadır.⁵ Bundan dolayı uluslararası politikanın çerçevesi, dış politikaya göre daha geniştir. Bu ise uluslararası politikanın, uluslararası etkileme sürecine millî devletin organlarına nazaran daha geniş bir açıdan bakmasını sağlamaktadır.⁶

Hemen belirtelim ki, dış politika ve uluslararası politikayla ilgili bu kısa teorik izahın “bilineni açıklama” tarzında olduğunun farkındayız. Ancak, bu bilinen husus gerek uluslararası ilişkiler, gerek tarih kökenli Türk dış politika araştırmacıları tarafından, Atatürk ve İsmet İnönü dönemleri sözkonusu olduğunda pek dikkate alınmamaktadır. Bu ise ele alınan dönemin dış politikasının “sadece Türkiye açısından” değerlendirilmesine sebep olmakta ve bu da araştırılan dış politika sorununun “çok boyutlu” ya da “etrafli biçimde” daha doğrusu, “uluslararası sistem” açısından değerlendirilmesine imkan vermemektedir.

Bu makalenin amacı, Cumhuriyet Dönemi Türk dış politikası üzerinde çalışacak araştırmacılara yardımcı olmak maksadıyla, arşivlerden başlamak üzere belli başlı kaynak ve araştırmaları değerlendirmeye çalışmaktır.

1. Tarih Kabul Edilmeyen Bir Dönem Tarihçiliği

Türkiye Cumhuriyeti tarihi, 600 yıllık Osmanlı tarihine nazaran yeni ve daha “yakın geçmiş tarih” olup 23 Nisan 1920’de, TBMM’nin açılışını dikka-

4 Ramazan Gözen, “75. Yılında Türk Dış Politikasının Analizi ve Değerlendirilmesi”, *Yeni Türkiye Dergisi*, (Cumhuriyet Özel Sayısı II), Ankara, 1998, sy. 23-24, s. 1343.

5 M. Gönlübol, *a.g.e.*, s. 27.

6 M. Gönlübol, *a.g.e.*, s. 28.

te alırsak seksen üç, Cumhuriyet'in ilânından (29 Ekim 1923) başlarsak seksen yıllıktır. Bu yeni olma hali, klasik anlamda tarih araştırmalarında başlı başına bir sorundur. Sözkonusu algılama, gerek hayatiyeti devam eden bir devletin tarihi olmasının etkisiyle kökeni kuruluş devirlerine dayanan bazı iç ve dış politika sorunlarının güncelliğini koruması, gerek arşivlerinin araştırmacılara yeterince açık olmaması, ya da heves kırıcı zorlu bir izin alma mekanizmasının varlığı gibi sebeplerden kaynaklanmaktadır. Belgeye “fetiş” hükmünde değer veren pozitivist tarihçiliğin bütün tarih devirleri için Türk tarihçiliği -özellikle, Osmanlı tarihçiliği- üzerinde etkinliği, yeni ve arşivleri kapalı bir dönemin araştırılmasını haklı olarak pek cazip hale getirmemektedir. Ayrıca, tarihin bir “iman” meselesi haline getirilmesi de başlı başına bir sorundur. Hele bu Cumhuriyet tarihi olunca, daha da belirginleşmektedir.⁷ Bundan dolayı, Türkiye Cumhuriyeti tarihi, yanlış bir kanaat da olsa, bir araştırma alanı olarak kolaylıkla benimsenmemektedir. Hal böyle olunca, yeterli arşiv belgesinden mahrum, süreli yayınlara mahkum bir tarih araştırma alanı “pek makbul” ve de belgelere dayanmadığı için “özgün” sayılmamaktadır. Hemen belirtelim ki, Cumhuriyet dönemi Türk dış politikası araştırmaları da, bu sakıncalardan uzak değildir. Bu yüzden olsa gerek, Millî Mücadele dönemi dahil Cumhuriyet dönemi Türk dış politikası üzerinde araştırma yapmak isteyenler, İngiltere başta olmak üzere Amerika, Fransa, Almanya ve az da olsa Sovyet-Rusya gibi yabancı ülkelerin arşivlerini kullanmak zorunda kalmışlardır. Bu da özellikle sözkonusu dönemin Türk dış politikasının sadece “yabancı gözüyle” değerlendirilmesi gibi garipsenecek bir durum ortaya çıkarmıştır. Üstelik, tabii olarak bu arşiv belgelerinin elçilik ve istihbarat raporlarından oluşmasının yanısıra zaman zaman yanlış bilgiye dayalı subjektivitesi yüksek nitelik taşıması, -mümkün olduğunca- bilimsel ve objektif değerlendirmeler için ciddi bir handikap doğurmuştur.

Türkiye’de Cumhuriyet dönemiyle ilgili askerî arşivler ve devlet arşivleri,⁸ modern arşivcilikte geçerli olan gizlilik süresine bağlı belgeler dışında

7 Murat Koraltürk de bu gerçeğe işaret ederek gerek Osmanlı ve gerekse Cumhuriyet tarihi araştırmalarına yönelen kimselerin bir bölümünün, bu alanlara yönelme sebebi olarak siyasi ve ideolojik tercihlerin belirleyiciliğinden söz etmektedir. Bkz., “Cumhuriyet Dönemi Türkiye İktisat Tarihi Çalışmaları Hakkında Genel Değerlendirme”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (Türk İktisat Tarihi), İstanbul, 2003, c. I, sy. 1, s. 67-68

8 Bu arşivler, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi (ATASE), Millî Savunma Bakanlığı Arşivi, İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi, Kızılay Arşivi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, Türk Tarih Kurumu Arşivi’dir. Sözkonusu arşivler, Cumhuriyet dönemi Türk dış politikası araştırmaları için uygun arşivlerdir.

araştırmacıların hizmetine sunulmalıdır.⁹ Bu gerçekleştiği takdirde hem Türkiye Cumhuriyeti tarihi ve hem de özellikle dönemin dış politikası üzerine çalışan araştırmacılar, “tarih kabul edilmeyen bir dönem tarihçiliği” yapmaktan kurtulacaklardır. Daha önemlisi, farklı ve yabancı arşiv belgelerini kullanmak suretiyle bilimsel bir araştırma için gerekli olan “mukayese/karşılaştırma” imkanına kavuşacaklardır.

2. Dönemlendirme Meselesi

Hemen belirtelim ki, Türkiye Cumhuriyeti tarihi kronolojik olarak tasnif edilirken, tıpkı Osmanlı tarihçiliğinde olduğu gibi hanedana dayalı vak'anüvis tarihçilik geleneğinden mülhem bir dönemlendirmeye tabi tutulmuştur. Bundan dolayı, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin 1923-1945 dönemi, gerek iç ve gerekse dış politika açısından ikili bir tasnife tabi tutulmuştur. Genellikle, 1923-1938 dönemi, Atatürk'ün adıyla anılmakta; 1939-1945 dönemi ise İnönü ya da “İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye” diye ele alınmaktadır. Dış politika sözkonusu olduğunda, İnönü dönemi, daha fazla “İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası” başlığı altında işlenmektedir.

Bu bağlamda, Türk dış politikasıyla ilgili ilk dikkate değer eser, Yusuf Hikmet Bayur'un *Yeni Türkiye Devleti'nin Harici Siyaseti* adlı eseridir. Sözkonusu eser, Türk resmî belgeleri kullanılarak ve Atatürk'ün onayı alınarak 1918-1936 yılları arasındaki Türk dış politikasıyla ilgili gelişmeleri anlatmak için 1938'de yazılmıştır. Bayur'dan sonra 1960'a kadar, Ahmet Şükrü Esmer, Orhan Melih Kürkçüer, Coşkun Üçok, Tahsin Ünal gibi Türk “siyasî tarih” yazarları, genellikle bir Avrupa siyasî tarihi yazmışlar ve Cumhuriyet dönemi dış siyasetiyle ilgili özet sayılabilecek bilgiler vermişlerdir. Mesela, A. Şükrü Esmer,¹⁰ bir tür Avrupa siyasî tarihi olan eserinde sadece, “Sulhun Tanzimi” başlığı altında Sevr ve Lozan'dan, hem de kısaca söz etmektedir. 1950'lerin sonunda, A. Şükrü Esmer, doğrudan Türk dış politikasını merkez alan bir çalışma yapmış ve 1920-1955 dönemi Türk dış politikasını değerlendirmiştir.¹¹ Aslında bir anayasa hukukçusu olan Orhan Melih Kürkçüer¹² ise yazdığı “siyasî tarih” eserinde Sevr ve Lozan'dan yaklaşık on sayfa kadar bahsetmiştir. Bir asker olan Tahsin Ünal¹³ da, 1700'lerden 1958'e ka-

9 Son yıllarda Türk arşivlerinde araştırma imkanları açısından önemli bir gelişme kaydedilmiştir. Bu gelişmenin daha ziyade Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivleri için geçerli olduğunu belirtmek gerekmektedir.

10 A. Şükrü Esmer, *Siyasi Tarih, 1789-1939*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1944, s. 522-547.

11 A. Şükrü Esmer, “Türk Diplomasisi 1920-1955”, *Yeni Türkiye*, İstanbul, 1959, s. 67-104.

12 O. Melih Kürkçüer, *Siyasi Tarih, 1789-1945*, Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, 1945, s. 163-175.

13 Tahsin Ünal, *1700'den 1958'e Kadar Türk Siyasi Tarihi*, İlaveli 2. baskı, Ankara, 1958, s. 282-301.

dar ele aldığı uzun dönem içinde 1923-1945 dönemini, “Cumhuriyet Devrinde Haricî Siyaset” ve “II. Cihan Harbi’nde Türkiye” başlığı altında ikili bir tasnife tabi tutmuşsa da oldukça özet bilgilerle yetinmiştir.

Mehmet Gönlübol-Cem Sar ikilisi, 1963’te yazdıkları 1919-1938 dönemi Türk dış politikasıyla ilgili eserin başına, klasik tasnife uygun olarak Atatürk adını eklemiştir. Eserin planına baktığımızda, Millî Mücadele dönemini hariç tutarsak, 1923-1938 dönemi, esas olarak 1923-1932 ve 1932-1938 şeklinde ikiye ayrılmış ve Türkiye’nin diğer ilgili devletlerle ilişkileri de yine ikili tarzda “Türk-Yunan Münasebetleri”, “Türk-Sovyet Münasebetleri” alt başlıklarıyla işlenmiştir. Ayrıca, Montrö Boğazlar Sözleşmesi, Türkiye’nin Boğazlar politikası anlatılırken işlenmiş; Hatay meselesi, Türk-Fransız Münasebetleri, Musul meselesi de Türk-İngiliz Münasebetleri içinde ele alınmıştır.¹⁴ Anlaşılan o ki, Gönlübol ve Sar, daha uzun dönemi içeren genel bir Türk dış politikası eserinin yazılmasına kanaat getirmiş olacaklar ki, 1967’de, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyelerinin de katkılarıyla, kendi eserleri başta olmak üzere “ikili” ve “olaylar” esas alınarak, Türkiye’de, kendi ifadeleriyle “ilk deneme niteliğinde” Türk dış politikasıyla ilgili *Olaylarla Türk Dış Politikası* adlı hacimli bir eser hazırlamışlardır.¹⁵ Söz konusu eserde, 1919-1945 dönemi ikiye ayrılmıştır: 1919-1939 ve 1939-1945. İlk dönem M. Gönlübol ve C. Sar tarafından yazılırken, 1939-1945 dönemi Ahmet Şükrü Esmer ile Oral Sander tarafından kaleme alınmıştır. 1923-1939 dönemi, Gönlübol ve Sar’ın kitabındaki bilgilerden oluşmaktadır. 1939-1945 dönemi, “İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası” başlığı altında yazılmıştır. Burada da ikili ve klasik bir dış politika yazımı/anlatımı tercih edilmiştir.¹⁶

Bu ilk genel kapsamlı Türk dış politikası eseri yazıldıktan sonra yine mülkiyeli bir “siyasî tarihçi” olan Fahir Armaoğlu, geleneğe uyarak Avrupa öncelikli dünya siyasî tarihi anlamında 1789-1914 yıllarını içeren bir “Siyasî Tarih”¹⁷ yazdıktan sonra onun devamı niteliğinde 1914-1980 dönemini kaleme almıştır. *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi* adlı bu eserinde Fahir Armaoğlu, Millî Mücadele’den itibaren Türk dış politikasındaki gelişmelere geniş yer

14 M. Gönlübol-Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası (1919-1938)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1990. Bu eser ilk olarak 1963’te basılmıştır.

15 *Olaylarla Türk Dış Politikası*, c. I (1919-1973), c. II (1973-1990), Genişletilmiş 7. baskı, Ankara: Alkım Kitabevi Yayınları, 1990.

16 Özellikle, II. Dünya Savaşında Türk Dış Politikası için bkz., *Olaylarla Türk Dış Politikası*, s. 137-185.

17 F. Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Ankara: TTK Yayınları, 1997. Aslında bu eser, 1961’de, ders kitabı olarak basılmış ve 1997 baskısına gelene kadar da genişletilerek 2-3 baskı daha yapmıştır.

vermiştir. Armaoğlu, 1923-1945 dönemi Türk dış politikasını esas itibariyle üç dönemde ele almıştır:¹⁸

- a. Geçici Barış Devrinde Türkiye 1923-1930
- b. Buhranlar Devrinde Türkiye 1931-1939
- c. İkinci Dünya Savaşında Türkiye

E Armaoğlu'nun bu üçlü tasnifine baktığımızda, Türk dış politikasını "uluslararası politika" çerçevesinde değerlendirdiğini görmekteyiz. Bundan dolayı, E Armaoğlu'nun 1923-1945 dönemi için üçlü, 1923-1939 dönemi için ikili tasnifi, Mehmet Gönlübol-Cem Sar'ın eserindeki tasnife benzemekteyse de aslında oldukça farklıdır. Dediğimiz gibi, dış politika olaylarına Fahir Armaoğlu'nun bakışı, genel uluslararası siyasî gelişmeleri gözeten ve uluslararası siyasî aktörlerin siyasetlerini dikkate alan "bütüncü" bir anlayıştır.

Asker-tarihçi Rifat Uçarol ise *Siyasî Tarih*'inde, Türk dış politikasının 1923-1945 dönemi için klasik ikili dönemlendirmeyi tercih etmiş ve sözkonusu dönemi "Lozan Andlaşmasından Sonra Türkiye (1923-1939)" ve "İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye" şeklinde iki döneme ayırmıştır. Bununla yetinmeyen Uçarol, 1923-1939 dönemini de "1923-1932 Yılları Arasında Türkiye'nin Dış Politikası" ve "1932-1939 Yılları Arasında Türkiye'nin Dış Politikası" şeklinde bir ayrıma tabi tutmuştur. Rifat Uçarol'un bu tasnifi, başlangıç noktası bir-iki yıl farklı olmasına rağmen büyük oranda Fahir Armaoğlu'nun dönemlendirmesine uymaktadır.¹⁹ Aynı şekilde Ali İhsan Gencer-Sabahattin Özel de, ders kitabı olarak yazdıkları *Türk İnkılâp Tarihi*'nde, Türk dış politikasından bahsederken büyük bir ihtimalle Rifat Uçarol'un etkisiyle benzer ikili tasnifi kullanmışlardır.²⁰

Atatürk Araştırma Merkezi'nce yayınlanan biri derleme iki eserde de ikili tasnif tercih edilmiştir. Üstelik, 1919-1938 arası döneme ait Türk dış politikasıyla ilgili sözünü ettiğimiz derlemenin adı "Atatürk"tür.²¹ Türkiye

18 E Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1980*, 2. baskı, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1984, s. 321-360; 407-415. Ayrıca belirtelim ki bu eser on beş yılda on baskı yapmış ve ardından 1980-1990 dönemini kapsayan 2. cildi yayınlanmış, sonunda ise iki cilt birarada yayınlanmıştır. Bkz., *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi II (1980-1990)*, 2. baskı, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1992.

19 Bu dönemler için bkz., Rifat Uçarol, *Siyasî Tarih 1789-1994*, gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 4. baskı, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995, s. 554-594; 628-655 (1. baskı, 1979).

20 A. İhsan Gencer-Sabahattin Özel, *Türk İnkılâp Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul: Der Yayınları, 1994, s. 244-266.

21 *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2000, s. 497. Bu eser, daha önce *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*'nde yayınlanmış 19 makaleden oluşmuştur. Eserde makaleler, "Kurtuluş Savaşı Dönemi" ve "Kurtuluş Sonrası Dönem" diye iki kısımda toplanmıştır. Ayrıca eserde Fahir Armaoğlu, Haluk Ulman, Ünsal Yavuz, İzzet Öztoprak, Mustafa Budak, Semih Yalçın ve Yusuf Sarımay vb. yazarların yazıları vardır.

Cumhuriyeti'nin 80 yıllık geçmişinin iç ve dış politika açılarından değerlendirildiği ikinci eserde, Cumhuriyet dönemi Türk dış politikası, günümüze kadar dörtlü tasnife tabi tutulmuş, 1923-1945 dönemi, "Atatürk" ve "İkinci Dünya Savaşı ve Sonrası" diye ikiye ayrılmıştır.²² Aynı şekilde, 20 cilt olarak hazırlanan ansiklopedik nitelikteki *Türkler* adlı devasa eserin Türkiye Cumhuriyeti tarihinin anlatıldığı kısımda, 1923-1945 arası Türk dış politikası, çoğu kez olduğu gibi "Atatürk" ve "İnönü" adına izafeten iki dönem halinde yazılmıştır.²³

Eski bir diplomat olan Kamuran Gürün'ün ise bir dizi halinde kaleme aldığı dış politikayla ilgili eserlerinde, Türk dış politikasının 1923-1945 arası dönemini, biraz Fahir Armaoğlu'nun tasnifine yaklaşan ama ondan da farklılık arzeden bir kavramlaştırmayla incelediğini görmekteyiz. Her şeyden önce Kamuran Gürün'ün bu kavramlaştırma ve dönemlendirme çabası, uluslararası sistem ve sistemdeki gelişmelere göre şekillenmekteydi. Gürün, 1919-1945 arası Türk dış politikasını altılı bir tasnife ya da dönemlendirmeye tabi tutmuştur. Şöyle ki;

1. Versay Sistemi (1919-1925)²⁴
2. Versay Sisteminin Çöküşü (1926-1930)²⁵
3. 1931-1934 Türkiye
4. Diktatörlerin Hegomanyası (1935-1937)
5. Diktatörlerin Diktat'ı 1938-1939
6. İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1945)²⁶

Görüldüğü gibi K. Gürün, bu tasnifi "uluslararası sistem" açısından yapmaktadır. Bununla yetinmeyen Gürün, ikinci bir tasnife yönelerek sözkonusu dönemi "Dış ilişkiler" ve "Çok taraflı dış ilişkiler" şeklinde incelemiştir.

Bu bağlamda farklı bir dönemlendirme ise kendisi de bir siyasî tarihçi olan Hasan Berke Dilan'a aittir. Sadece Atatürk dönemi Türk dış politikasına hasredilen çalışmasında Dilan, "İstikrâr Dönemi 1923-1930" ve "Buharanlar Dönemi 1923-1939" şeklinde ikili bir dönemlendirmeyi uygun gör-

22 *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* II, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2003, s. 411 vd.

23 *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. XVI, s. 579-700, 798-832. Hemen belirtelim ki, her iki dönem yekpare bir şekilde yazılmamış, ikili devlet ilişkileri biçiminde farklı yazarlar tarafından kaleme alınmıştır.

24 Kamuran Gürün, *Savaşın Dünya ve Türkiye I, (1919-1925)*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1986.

25 K. Gürün, *Savaşın Dünya ve Türkiye II, (1926-1939)*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1997.

26 K. Gürün, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan Günümüze Kadar)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1983. Bu kitap, AÜSBF öğrencileri için ders kitabı olarak hazırlanmıştır. İlgi çekicidir ki, dizinin ilk kitabı, devir olarak adı geçen kitaptır. Aslında K. Gürün'ün bu kitap serüveni, beş cilt halinde, 1919'dan günümüze siyasî ve diplomatik tarih serisi olarak tasarlanmıştır. Bkz., K. Gürün, *Savaşın Dünya ve Türkiye*, c. II, önsözden.

müştür.²⁷ Kanaatimizce Hasan Berke Dilan'ın döneme bakışı, "uluslararası sistem" anlayışından kaynaklanmaktadır.

"Çoklu ve farklı" bir tasnif içermesi bakımından, Cumhuriyet'in 50. yıl-dönümü münasebetiyle, Türk Dışişleri Bakanlığı'nca hazırlanan 11 ciltlik *Türk Dış Politikasında 50 Yıl* adlı kitap serisinin adları bile anlamlı idi. Daha ziyade Türkiye'nin karşılaştığı dış politik sorunlara göre bir tasnife gidil-mişti. 1919-1946 dönemine baktığımızda beşli bir dönemlendirmeye şahit oluyoruz:

1. Kurtuluş Savaşımız (1919-1922)²⁸
2. Lozan (1922-1923)²⁹
3. Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)³⁰
4. Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)³¹
5. İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1945)³²

Yine belli bir döneme ait ve oldukça farklı bir dönemlendirme de İnönü dönemi üzerinde doktora çalışması yapan Cemil Koçak'a aittir. Daha sonra yayınlanan bu tezinde Koçak, 1939-1945 dönemi Türk dış politikasını üçlü bir tasnife tabi tutarak ele almıştır. Bu tasnif şöyledir:³³

1. Savaşın başından Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırısına kadar olan dönemde Türk dış politikası (1939-1941)
2. Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırısından müttefik zaferlerine kadar olan dönemde Türk dış politikası (Savaşta Alman üstünlüğü dönemi: 1941-1943)
3. Savaşın son döneminde Türk dış politikası (1943-1945)

Baskın Oran'ın editörlüğünde, yeni yayınlanan iki ciltlik *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar* adlı eserde,

27 Hasan Berke Dilan, *Atatürk Dönemi Türkiye'nin Dış Politikası (1923-1939)*, İstanbul: Alfa Yayınları, 1998.

28 Emine Örs, *Türkiye ve Dış Politikasında 50 Yıl Kurtuluş Savaşımız (1919-1922)*, Ankara: T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü Yayını, 1973, c. I, 212 s.

29 *Türkiye ve Dış Politikasında 50 Yıl Lozan (1922-1923)*, Ankara, 1973, c. II, 342 s.

30 Şükran Güneş-Ali Hikmet Alp, *Türkiye ve Dış Politikasında 50 Yıl Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)*, Ankara, 1974, c. III, 368 s.

31 Suha Umar-Ali Hikmet Alp-Üstün Dinçmen-Emine Örs, *Türkiye ve Dış Politikasında 50 Yıl Cumhuriyetin İlk On Yılı Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)*, Ankara, 1973, c. IV, 247 s.

32 Ali Hikmet Alp-Üstün Dinçmen, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, Ankara, 1973, c. V, 316 s.

33 Cemil Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, Ankara: Yurt Yayınları, 1986, s. 84-211, 259-324.

1919-1980 dönemini anlatan birinci cildinde de, farklı ama “ikili” bir dönemlendirme yapıldığını görmekteyiz. İlk önce, 1923-1945 dönem, 1923-1939 ve 1939-1945 diye ikiye ayrılmışsa da her iki dönem de “Görelî Özerklik” kavramıyla tanımlanmıştır. Bununla beraber 1939-1945 dönemi, bir kaos dönemi olarak görülmek suretiyle “1939-1945: Savaş Kaosunda Türkiye, Görelî Özerklik –2” şeklinde tanımlanmıştır. Ayrıca, editörün ifadesiyle, kitabın dış politika olaylarına yaklaşımından maksat, 1919’dan günümüze Türk dış politikasının iç ve dış dinamikleriyle bir bütün halinde görülmesini sağlamaktır. Bu yüzden eser, hem dikey (kronolojik) hem de yatay (tematik) olarak hazırlanmıştır. Sonuçta sözkonusu eserin Türk dış politikasını, genel olarak “uluslararası politika” açısından ele aldığını söyleyebiliriz.³⁴

3. Kaynaklar

Bir bilimsel araştırma için ilk iş, bir “kaynak taraması”dır. Bunun amacı, araştırma konusu hakkında daha önce yapılan bilimsel araştırmaları belirlemektir. Böyle bir “kaynak taraması”nın en önemli faydası, araştırılacak konu hakkında önceki araştırmaları belirlemenin ötesinde araştırmacının bilimsel anlamda “hangi katkı”yı yapabileceğini göstermesidir. Hiç kuşkusuz, bunun yolu da, alanla ilgili bibliyografik eserleri incelemektir.

3.1 Bibliyografik Eserler

Türk dış politikası araştırmaları için dikkate değer öncü bibliyografik çalışma, Metin Tamkoç’a ait *A Bibliography on The Foreign Relations of The Republic of Turkey 1919-1967 and Brief Biographies of Turkish Statesmen* (Ankara, 1968) adlı eserdir. Ortadoğu Teknik Üniversitesi tarafından yayınlanan bu eser analitik tarzda Türkçe ve İngilizce başta olmak üzere Türk dış politikası ağırlıklı kaynak ve araştırma eserlerinin yanısıra tez ve süreli yayınlar hakkında bir çeşit envanterdir. Ayrıca eserin son bölümünde Türk devlet adamlarının kısa biyografileri de vardır. Ne yazık ki, Tamkoç’un eserinin arkası gelmemiştir. Daha ziyade Türk dış politikasıyla ilgili çalışmalar Türkiye hakkında yapılan genel bibliyografya eserlerinde yer almıştır. Ancak, son yıllarda Türk dış politikasıyla ilgili olarak iki çalışma yapılmıştır.

³⁴ Bu hususu, sadece eserin “ayrıntılı içindekiler”i okuyunca da anlayabiliriz. Ayrıca editörün yöntemle ilgili olarak yazdığı bir diğer husus dış politika olaylarının üstyapıyla değil altyapıyla açıklandığıdır. Her ne kadar editör, ideolojik önyargıları olmadığını yazsa da bu açıklamanın, sosyalist/Marksist bir izah olduğunu belirtelim. Editörün yöntemle ilgili açıklamaları için bkz., *a.g.e.*, I: 1919-1980, Baskın Oran (ed.), 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 11-15.

Bunlardan biri, Tamkoç'un çalışması kadar olmasa da Mustafa Aydın-Erdem Denk-Kudret Özersay'ın *Türk Dış Politikası Kaynakçası 1923-2000* (Ankara, 2001), diğeri de Türk Dışişleri Bakanlığınca yayınlanan *Lozan Kaynakçası*'dır. Özellikle, *Türk Dış Politikası Kaynakçası*, klasik tasnife uygun bir şekilde, günümüze kadar Türk dış politikasıyla ilgili eserlerin künyesini, Atatürk dönemi, II. Dünya Savaşı, Soğuk Savaş ve Soğuk Savaş Sonrası olarak dönemlendirmek suretiyle vermiştir.³⁵

Tabii olarak Türk dış politikası hakkında başvurulacak bibliyografik eserler bu kadarla sınırlı değildir. Hemen belirtelim ki, Cumhuriyet'in ilanından beri Türkiye'de, ilgili devlet kurumlarınca bibliyografik eserler yayınlanmaktadır. Bu kurumların başında Ankara'daki Millî Kütüphane gelmektedir. İlk olarak Millî Kütüphane, 1928'de, *Türkiye Bibliyografyası*'nı yayınlamış ve 1952'de de, bugün yirmi cilde ulaşılmış *Türkiye Makaleler Bibliyografyası*'nı yayınlamaya başlamıştır.

Bundan başka Herbert Melzig'in³⁶ *Yeni Türkiye'nin Siyasî Bibliyografyası* (İstanbul: Ülku Basımevi, 1944) ve Enver Koray'ın 4 cilt halinde sırasıyla 1959, 1971, 1985 ve 1987 tarihlerinde yayınladığı *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası* önemlidir. Bu arada, Muharrem Doğdu Mercanlıgil'in *Atatürk ve Devrim Kitapları Katalogu* (Ankara: Yeni Matbaa, 1953) ile M. Muzaffer Gökman'ın *Atatürk ve Devrimleri Bibliyografyası*, Atatürk dönemi araştırmaları için değerlidir. Ancak, son eserde Türk dış politikasıyla ilgili eserlerin sayısı 90'dır.³⁷ Ayrıca, İsmail Arar'a ait *Atatürk, Kurtuluş Savaşı, Devrimler ve Cumhuriyet Türkiye'si ile İlgili Kitaplar* (İstanbul, 1960) ile N. Sami Özerdim'in *Türk Dili Dergisi* (1963, c. XIII, sy. 146, s. 107-110)'nde yayınlanmış "Bibliyografya: Atatürk ve Yabancılar" adlı makalesini zikretmek gerekmektedir. Bu arada Leman Şenalp'in *Atatürk Kaynakçası* (Ankara: TTK Yayını, 1984, II c.)'ni unutmamalıyız. Özellikle birinci ciltte Atatürk'ün dış politikası hakkında yetmiş aşkın kitap, makale ve bildirinin künyesi verilmiştir.

Şurası bir gerçek ki, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, son yıllarda Türk dış politikası için değerli bibliyografya eserleri yayınlamıştır. Bu yayınlar genellikle, Türkiye'nin ilgi duyduğu ülke ve bölgeleri kapsamaktadır. Meselâ, iki ciltlik *Türkiye Dışındaki Türkler Bibliyografyası* (Ankara, 1992), bundan başka, üç ciltlik *Bosna Hersek Bibliyografyası* (Ankara,

35 www.mfa.gov.tr/grupa/sam/notlar2.html

36 H. Melzig'in ayrıca, *Atatürk Bibliyografyası* (1941), *Atatürk Dedi ki* (Ankara, 1942), *Atatürk'ün Başlıca Nutukları, 1920-1938* (İstanbul, 1942) ve *İnönü Diyor ki* (İstanbul 1944) adını taşıyan derleme eserleri vardır.

37 M. Gökman'ın bu eserinde adı geçen eserlerin sayısı 3994'tür. Bu tesbitimiz, eserin 1974 tarihli üçüncü baskısına göredir. Hemen belirtelim ki, sözkonusu eser, daha önce sırasıyla 1963 ve 1968 tarihlerinde Millî Eğitim Basımevi'nce iki kez basılmıştır.

1992), tek ciltlik *Irak Türkleri Bibliyografyası* (Ankara, 1992), tek ciltlik *Batı Trakya Türkleri Bibliyografyası* (Ankara, 1996) ile iki ciltlik *Kıbrıs Türkleri Bibliyografyası* (Ankara, 2001) dikkate değer eserlerdir. Bununla yetinmeyen Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, altı ciltlik *Basında Dış Türkler Bibliyografyası*'nı yayınlamıştır. Bu eser, 1990-2000 arası dönem Türk basını taranarak hazırlanmıştır.³⁸ Bu Genel Müdürlüğün dikkate değer bir başka yayını da, 1997'de yayınlanmış olan *Ege Sorunu Bibliyografyası (A Bibliography of The Aegean Question)* adlı eserdir. Bu eserdeki bibliyografik malzeme, müracaat eserleri, kitaplar, raporlar ve tezler, makale ve tebliğler, gazete makaleleri ve haberler başlıkları altında tasnif edilmiştir. Bu arada Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü'nce yayınlanan *Türkiye, Türkler ve Türk Dili Bibliyografyası* (Ankara, 1986)'nın da bilinmesinde fayda vardır.

Ancak, tarih araştırmalarında asıl yapılması gereken iş, bu bibliyografya taramasını tamamladıktan sonra birinci elden, orijinal belgelere ulaşmak için arşivlere gitmektir. Bu husus, dış politika araştırmalarında da geçerlidir.

3.2 Arşivler

Hiç şüphesiz, tarih araştırmalarında ilk elden kaynakları/belgeleri kullanmak, bilimsel bir zorunluluktur. Bu bağlamda ikinci zorunluluk da, tarihçinin ilk elden/orijinal belgelere ulaşması için arşivlere gitmesidir. Her ne kadar Türkiye Cumhuriyeti tarihi araştırmacıları için arşivlere ulaşmak, halihazırda bir sorun oluştursa da, bu alan araştırmacıları da, orijinal, birinci elden kaynaklara dayalı çalışmalar yapabilmek amacıyla "imkan ve ilişkilerini kullanarak" arşivlere girmelidir.

Hemen belirtelim ki, sözkonusu şart, Cumhuriyet dönemi Türk dış politikası üzerine çalışan kimseler için de geçerlidir. Hele 1923-1928 dönemi çalışılacaksa, her cins kaynak, belge, süreli yayından yararlanabilmek için araştırmacıların eski Türkçe/Osmanlıca bilmeleri zorunludur.

1923-1945 dönemi Türk dış politikası araştırmaları için başvurulacak ilk arşivlerden biri, Ankara'daki, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne bağlı Cumhuriyet Arşivi'dir. Sözkonusu arşiv, 1920 yılından itibaren "Türk devlet ve millet hayatını ilgilendiren tarihî, hukukî, idarî, siyasî, iktisadî, bilimsel ve kültürel içerikte her türlü belge"ye sahiptir. Bu arşive giren dış politika araştırmacıları için daha ziyade, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü Evrakı (Başbakanlık hizmetleri, başbakanın yurtdışı gezileri, başbakana dışardan

³⁸ *Basında Dış Türkler Bibliyografyası*, altı cilt halinde sırasıyla 1991, 1992, 1993, 1994, 1996 ve 2001 tarihlerinde yayınlanmıştır.

gelen mektuplar, yabancılara yazılan mektuplar, yabancı devlet adamlarının ziyareti ve başbakanlığın diğer bakanlıklarla yazışmaları) iki fon halinde “1920-1928” ve “1928 ve sonrası” şeklinde) Bakanlar Kurulu kararları (kanun teklifi, tüzük kabulü, yönetmelikler, vatandaşlığa alma-çıkarma, vali, elçi ve orgeneralin tayini, fahri konsolosluk ihdası, kadro ihdası, yabancı eleman çalıştırılması, yurtdışına gönderilecek öğrencilere ödenekler, gümrük muafiyetleri, sınır olayları, milletlerarası emlak ve antlaşmalar gibi konular), Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı/Üçlü Kararnameler (yönetici tayinleri, sınır tespitleri, yer adlarındaki değişiklikler, bütçelerdeki değişiklikler, istiklal madalyası vb. konular) adını taşıyan fonlar önemlidir. Özellikle son fondaki belgeler, yönetici biyografileri ve kurum tarihleri için değerlidir. Bunun dışında Muamelat Genel Müdürlüğü Evrakı'nı da belirtmeliyiz.³⁹

İkinci önemli arşiv, Dışişleri Bakanlığı Arşivi'dir. Halihazırda, “özel müsaadeye mazhar” araştırmacılara⁴⁰ açılan bu arşiv, TBMM İcra Vekilleri Heyeti'nin -tabiatıyla Hariciye Vekaleti'nin- kurulduğu 2 Mayıs 1920'den günümüze kadar gelen döneme ait belgeleri kapsamaktadır. Genel kullanılan adıyla Dışişleri Arşivi'nde, Bilâl Şimşir'in verdiği bilgilere göre, 20-25 bin klasör ve kutu-belge bulunmaktadır. Bu klasörlerin (2-3 milyon belge, 1000'den fazla orijinal mektup) tamamına yakını tasnif edilmiştir. Ayrıca, Paris, Roma, Viyana, Londra, Berlin ve Moskova gibi büyükelçiliklerde de arşiv vardır. Oysa, 1997'de, Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı olan Aydan Karahan'a göre, Dışişleri Bakanlığı Merkez Arşivi'nin Arşiv Belgeleri Bölümü'nde, 1919-1990 arası döneme ait arşiv belgesi olarak 3.000 kutu ve 46.000 klasör mevcutken, Kayıt Defterleri Bölümü'nde ise Cumhuriyet dönemine ait evrak, pasaport ve maaş bordro kayıtlarına ilişkin 13.000 adet defter bulunmaktadır. Ayrıca, İkili ve Çok Taraflı Antlaşmalar Bölümü'nde ise kronolojik olarak tasnif edilmiş 2.800 ikili ve 300 kadar da çok taraflı antlaşma metni vardır.⁴¹

Dışişleri Arşivi gibi dış politika konularında önemli olmasına rağmen araştırmacılar için izin alınması zor arşivlerden biri de Cumhurbaşkanlığı Arşivi'dir. Bu arşivde dosyalar halinde 1,5 milyon civarında belge vardır.⁴²

39 Bu arşivde, işlem tarihi üzerinden 50 yıl geçen belgeler araştırmacıların hizmetine sunulmaktadır. Bkz., <http://www.devletarsivleri.gov.tr/katalog/>

40 Daha ziyade tarih araştırmalarına yönelen Dr. Bilal Şimşir gibi eski büyükelçilerdir.

41 A. Karahan, “Dışişleri Bakanlığı Örgütünde Son Yenilikler ve Arşiv İşleri”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Sempozyum Bildirileri*, Ankara: TTK Yayınları, 1999, s. 734.

42 19.1.2001'de, Cumhurbaşkanlığı Basın Başdanışmanı Metin Yalman, Çankaya'da yaptığı haftalık bilgilendirme toplantısında, Cumhurbaşkanlığı Müzesi kurulacağını ve içinde Atatürk Arşivi olacağını haber vermiştir. Bu belge sayısı, M. Yalman'ın açıklamasında vardır. 20.1.2001 www.hurriyetim.com.tr

Millî iradenin tecelligâhı olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi de önemlidir. Bu arşiv, Cumhuriyet dönemi olduğu kadar Osmanlı Meclis-i Meb'ûsan ve Meclis-i Âyân'ı ile ilgili dosya ve belgeleri de barındırmaktadır. Kurumsal anlamda, TBMM Başkanlığı Özel Kalem Müdürlüğü Evrakı, TBMM Başkanlık Divanı kararları, Meclis-i Meb'ûsan ve Meclis-i Âyân, TBMM ile Yasama Meclisi üyelerine ait özlük dosyaları, TBMM'ne gelen-giden evrak ve zimmet defterleri bulunmaktadır. Ayrıca, sözü edilen meclislere ait açık ve gizli celse zabıtları, İstiklâl Mahkemeleri, Yüce Divan (Yassıada) ve Divan-ı Âlî dosyaları ile İstiklâl Madalyası Defterleri de TBMM Arşivi'nde yer almaktadır.⁴³ Her ne kadar bu bilgiler, dış politikayla ilgili görünme de özellikle devlet adamlarının özlük dosyaları ve dış politikayla ilgili faaliyetleri sözkonusu olduğunda değer kazandığından dış politika araştırmacılarının ihmal etmemesi gereken bir arşivdir.

Dış politika araştırmaları için ihmal edilmemesi gereken bir arşiv de, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi'dir. Bu arşiv, Osmanlı Seraskerlik, Harbiye Nezâreti ve Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye Riyâseti (daha sonra Genelkurmay Başkanlığı) belgelerinden meydana gelmektedir. ATASE Arşivi'nde çalışacak araştırmacıların, 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan 1974'teki Kıbrıs Barış Harekâtı'na kadar olan askerî olaylarla ilgili belgeleri görmeleri mümkündür. 1923-1945 dönemi için söylersek, ATASE Arşivi'nde, Cumhuriyet'in ilânından itibaren Türkiye'nin karşılaştığı, Şeyh Said isyanı başta olmak üzere bütün Doğu isyanları, 150'likler Meselesi, Musul vilayetiyle ilgili gelişmeler, Hatay Meselesi ve II. Dünya Savaşı gibi birçok askerî ve siyasî olayla ilgili belgeler bulunmaktadır. Ayrıca bu arşiv bünyesinde, Özel Atatürk Arşivi vardır.⁴⁴

Genellikle çok az araştırmacının yararlandığı arşivlerden biri de Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi'dir. 1924'te, Türkiye'nin genel güvenliğini korumak amacıyla, Emniyet-i Umûmiyye Müdür Muâvinliğine bağlı I. Şube olarak kurulan Siyasî Polis, bugünkü ifadesiyle Güvenlik Daire Başkanlığı bünyesindeki espionaj ve karşı espionajla ilgili yazışmaları ihtiva etmektedir.⁴⁵ Sözkonusu yazışmalar/belgeler, kısa bir süre önce (Eylül 2003) adı geçen arşivde yaptığım araştırma sırasında gözlemlediğim üzere daha ziyade kişilerle ilgili sicil dosyalarından oluşmaktadır. Genel olarak 1927'den sonraki belgelere sahip bulunan Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, Irak, İran, Suriye, Sovyetler Birliği gibi Türkiye'yi çevreleyen ülkeler, Pan-Arab Birliği, Hilafet hareketi, 150'likler Meselesi, Doğu isyanları ve Kürtçülük,

43 <http://www.tbmm.gov.tr/genser/m9.html>.

44 Genelkurmay ATASE Arşivi.

45 <http://www.egm.gov.tr/daire.arsiv.asp>.

Komünist faaliyetler, Müslüman Kardeşler Teşkilâtı, Arap ülkelerinde okuyan öğrenciler ile Türkiye’de dinî hareketler ve cemaatler, gibi o devirde Türkiye’nin güvenliğiyle ilgili konu ve kişiler hakkında belgeler vardır. Bu arşivde de araştırmacılar için çalışma izin süresinin kısıtlılığı, belgelerden fotokopi alınmaması en büyük zorluktur.⁴⁶

Tarih araştırmacıları için hâlâ bir “muamma” olan arşivlerden biri de Türk Millî İstihbarat Teşkilâtı Arşivi’dir. Türkiye’de, genel ülke güvenliğiyle ilgili olarak istihbarat ve karşı istihbarat görevini üstlenen bu teşkilat, 1922-1925 döneminde, Ordu Müfettişlikleri istihbarat şubeleri, 1927-1965 tarihleri arasında da Millî Emniyet Hizmetleri (M.E.H/MAH) Riyaseti adıyla faaliyet göstermiştir.⁴⁷ 1923-1945 dönemi düşünüldüğünde bu teşkilât arşivinin değeri artmaktadır. Ancak bu arşivin araştırmacılara açılması şimdilik mümkün değildir.

1971’de kurulmuş olan Kıbrıs Türk Millî Arşivi ve Araştırma Merkezi’ni de unutmamak gerekmektedir. Bu arşiv, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Vakıflar Arşivi, ATASE Arşivi ve Dışişleri Bakanlığı Arşivi gibi Türkiye’deki arşivlerden derlenen belgelere dayanmakla beraber, Kıbrıs ile ilgili 20 binden fazla belge (ferman, mukavele, muahede vs.)’nin mikrofilmlerine toplu halde sahip olması bakımından da önemlidir. Özellikle 1923-1945 dönemi için 1878-1960 İngiliz Sömürge Devri Vesikaları adlı fon değerlidir.⁴⁸

3.3 Resmi Yayınlar

Bu yayınların başlıcası, Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerîdeleri (TBMMZC)’dir. Bu cerîdelerde, TBMM’nin yasama faaliyetleri kapsamına giren dış politika dahil birçok konuda, müzakere, kanun teklifi, kanun metinleri ve milletlerarası antlaşmalar ile bunların onaylanması gibi hususlar yer almaktadır. 1923-1945 döneminde, TBMM’nin yedi çalışma dönemine ulaştığı ve aynı zamanda yine bu dönemde Türkiye’nin önemli iç (inkılâplar ve bunlara tepkiler, Şeyh Said başta olmak üzere Doğu isyanları vb.) ve dış politik (Musul vilayeti, Türkiye’nin Milletler Cemiyeti’ne girmesi, Balkan Paktı, Sâdâbâd Paktı, Boğazlar ve Hatay’ın anavatana katılması ile II. Dünya Savaşı gibi) sorunlarla karşılaştığı dikkate alındığında, TBMM’nde

46 Bu konuda benzer bir eleştiri için bkz., Osman Köker, “Editörden Sunuş”, *Toplumsal Tarih*, Şubat 1999, sy. 62, s. 1.

47 Bu bilgiler, Doç. Dr. Erdal İlter’in hazırladığı *Millî İstihbarat Teşkilatı Tarihçesi* adlı eserin internet nüshasından alınmıştır. www.mit.gov.tr/tarihce.

48 Bu arşiv, 1571’den günümüze kadar Kıbrıs’a ait belgeleri beş kategori halinde bünyesinde barındırmaktadır. Bu arşivler için bkz., “Kıbrıs Türk Cemaati Arşivi Millî Arşivi ve Araştırma Merkezi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTDD)*, Haziran 1974, c. XIV, sy. 79-81, s. 75-78; İsmet Binark, *Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri*, Ankara, 1980, s. 42-43.

yapılan müzakerelerin önemi artmaktadır. Bu bakımdan dış politika araştırmalarında Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri, incelenmesi gereken bir resmî yayındır.

Ayrıca, 4 cilt halinde yayınlanmış olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMGCZ) da, açık zabıt cerideleri kadar hatta gizli olması bakımından ondan da daha önemlidir. Ancak, bu gizli celse zabıtlarının 1920-1934 dönemine ait ciltleri yeni harflerle yayınlanmıştır.⁴⁹

Devletin yasama faaliyetleri sonunda yürürlüğe girmesi kararlaştırılan tüzük, yönetmelik, genelge, kanun ve tayinler gibi hukuk metinlerinin yayınlandığı organ olan *Resmî Gazete*, 23 Nisan 1920'den itibaren TBMM hükümeti adına yayınlanmaya başlamıştır. 1945 sonuna kadar 6194 sayı olmak üzere 24 cilt yayınlanan *Resmî Gazete*, Türkiye Cumhuriyeti tarihi araştırmaları için önemli bir kaynak grubudur.

Bu bağlamda ihmal edilmemesi gereken bir başka resmî yayın da, TBMM'nde çıkan kanunların yer aldığı *TBMM Kavânin Mecmuası*'dır.

Hukuk metinleri için başvurulacak resmî yayınlardan biri, *Düstûr*'dur. 1851'den beri tertip ve cilt halinde yayınlanan *Düstûr*'un üçüncü tertibini, Türkiye Cumhuriyeti hukuk metinleri oluşturmaktadır. *Düstûr*, 23 Nisan 1923-27 Mayıs 1960 arasındaki dönemde, yılda bir cilt olmak üzere 41 cilt halinde Ankara'da yayınlanmıştır.⁵⁰ Bir "kanun külliyesi" olan *Düstûr*, dış politika açısından milletlerarası antlaşma ve sözleşmelerin tam ve orijinal metinlerini vermesi bakımından önemlidir.

Cumhuriyet döneminde Matbuat Umum Müdürlüğüne yayınlanmaya devam eden resmî yayınlardan biri de Devlet Yıllıkları'dır. Batı örneğinden mülhem bir Osmanlı uygulaması olan bu yıllıklar, 1925-1929 arasındaki 5 yıl için, yine Osmanlı döneminde olduğu gibi "Devlet Salnamesi" adıyla yayınlanmıştır. Ancak, 1928'den beri yeni harflerle yılda bir kez olmak üzere yayınlanmaya devam etmiştir. Bu yıllıklar daha ziyade devletin iç ve dış teşkilatı ile bu görevlerde bulunan kimselerin isimlerine yer vermişlerdir.⁵¹

Resmî bir süreli yayın olan *Ayın Tarihi*, Matbuat ve İstihbarat Müdiriyet-i Umûmiyesi tarafından Eylül 1923'te Ankara'da yayınlanmaya başlanmıştır. Amaç, "Memleketimiz dahilinde cereyan edecek olan vekâyi-i mühimme ile ictimâî ve iktisâdî hareketlere dair resmî ve gayr-i resmî vesikalar da ehemmiyetlerine göre ya aynen veyahut makale ve hülâsa mealinde derc" etmektir. *Ayın Tarihi*, Eylül 1923-Mayıs 1931 tarihleri arasında 86 sa-

49 Bu gizli zabıt cerideleri, 1985'de, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları tarafından yayınlanmıştır.

50 Mehmet Akif Aydın, "Düstûr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, c. X, s. 48-49.

51 Sunuş yazısı, *Devlet Yıllığı, 1944-1945*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1945.

yı halinde yayınlanmıştır. Mayıs 1931-Aralık 1933 tarihleri arasında yayınlanmayan dergi, Ocak 1934'te, Dahiliye Vekâleti Matbuat Umum Müdürlüğü tarafından yeniden yayınlanmaya başlanmıştır. Bu tarihten Ağustos 1957'ye kadar toplam 285 sayı yayınlanmıştır.⁵²

Genellikle, bir “dış politika yayını” olan *Ayın Tarihi*'nde, yayına başladığı 1923'ten beri Türkiye'nin içinde bulunduğu Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu'nun yanısıra Avrupa ve Asya'daki uluslararası siyasî gelişmelerle ilgili tercüme makaleler yayınlanmıştır. 1934'ten sonra ise muhteva daha analitik bir tarzda “yurtiçi haberler” ve “yurtdışı haberler” şeklinde tasnif edilmiştir. Yurtdışı haberler ise, Türkiye, Milletler Cemiyeti, Avrupa-Garbî Avrupa, Skandinavya, Orta Avrupa, Sovyetler Birliği, Ortadoğu ve Balkanlar vs. biçiminde siyasî ve coğrafi bölgeler şeklinde verilmiştir. Ayrıca, “Hadiselerin Takvimi”, hadiselerle ait “Vesikalar” ile “Hadiseler hakkında memleket ve cihan matbûatındaki akisler” alt başlıkları da görülmektedir.⁵³ Görüldüğü gibi *Ayın Tarihi*, Cumhuriyet dönemi Türk dış politikası araştırmaları için mutlaka başvurulması gereken bir resmî yayındır.

3.4 Yayınlanmış Belgeler

1923-1945 dönemi için en önemli belge koleksiyonları, Atatürk'e ait belgelerdir. İlk önce, *Nutuk*'tan söz etmeliyiz. *Nutuk*, Atatürk'ün 1919-1926 dönemine denk düşen Millî Mücadele ve Cumhuriyet'in kuruluş yıllarındaki siyasî gelişmeleri kendi açısından yorumladığı bir eserdir. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında yapılan 2. Kongresi'nde 6 gün boyunca okunan *Nutuk*,⁵⁴ esas itibarıyla adı geçen dönem hakkındaki yorumlar ile o yorumların dayandırıldığı belgelerden oluşmaktadır. Bundan dolayı *Nutuk*, “belgesel nitelikli hatırat” niteliğindedir.⁵⁵ Bu konuda ihtiyatlı bir dil kullanan Cezmi Eraslan'a göre *Nutuk*, “zamanı, zemini ve üs-

52 Kendi tespitlerimize göre, *Ayın Tarihi*, Aralık 1945 sayısı, derginin 145. sayıdır.

53 www.byegm.gov.tr/yayinlarimiz/Ayintarihi/Ayintarihi.htm.

54 İlk defa 1927'de iki cilt halinde eski Türkçe (Osmanlıca) basılan *Nutuk*, günümüze kadar birçok kez basılmıştır. 1987 itibarıyla sadece Millî Eğitim Bakanlığı'nın baskısı 15'tir. Meselâ, bizim sürekli kullandığımız *Nutuk*, MEB'nin 15. baskısı (1987) olup, iki cilt ana metin, üçüncü cilt ise tamamen belgeler şeklindedir. Fakat diğer ilk iki ciltte de belgeler vardır.

55 Bu değerlendirmemizde, üslûb bakımından her hatıradaki olduğu gibi fazlasıyla iyelik unsurlarının kullanılması ile devrin siyasî kişilikleri hakkında haklı veya haksız eleştirilerin bulunması önemli iki etkindir. Fakat bu durum, özellikle içerdiği belgeleri dikkate aldığımızda, *Nutuk*'un kaynak değerini ortadan kaldırmaz. Biz de, bu özelliğiyle *Nutuk*'u “yayınlanmış belgeler” kısmında değerlendirdik. Aynı değerlendirme, Kâzım Karabekir'in *İstiklâl Harbimiz*'i için de geçerlidir. Çünkü Karabekir de, aynı devirler hakkında kendine gelen veya kendinden sadır olan belgelerden hareketle “benmerkezci” bir anlayışla eserini yazmıştır.

lûbu dikkate alınarak kullanılması gereken kaynak değerini haiz bir eserdir".⁵⁶ İkinci olarak üç ciltlik *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* zikredilmelidir. Eser, Atatürk'ün 1917-1938 tarihleri arasında çeşitli vesilelerle yaptığı iç ve dış politikayla ilgili açıklamaları içermektedir. Özellikle üçüncü cilt, Atatürk'ün 1918-1937 yılları arasında yerli ve yabancı gazete muhabirlerine verdiği demeçlerden oluşmaktadır. İlk iki cilt 1946'da, üçüncü cilt ise 1961'de ilk baskısını yapmıştır. Bundan başka aynı dizinin bir devamı olarak *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri* yayınlanmıştır. Dördüncü cilt olan bu eserin ilk baskısı, 1964 tarihli olup Atatürk'e ait Millî Mücadele ve Cumhuriyet dönemleriyle ilgili belgeleri ihtiva etmektedir. Daha sonra Sadi Borak-Utkan Kocatürk ikilisi, bu ciltlerde olmayan Atatürk'e ait belgeleri, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri V* adıyla hazırlamış ve eser 1972'de, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü tarafından yayınlanmıştır.⁵⁷

Bunun dışında Atatürk'ün çeşitli yerlerde yaptığı konuşmaları derleyen birçok yayın bulunmaktadır. Bunların bazıları, Sadi Borak'ın *Atatürk'ün Gizli Oturumlarda Konuşmaları* (2. baskı, İstanbul: İnkılâp ve Aka, 1981), aynı şekilde Kâzım Öztürk'ün *Atatürk'ün TBMM ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları* (2. baskı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), Emekli Dz. Kd. Albay Raşit Metel'in iki ciltlik *Atatürk'ün TBMM'ndeki Konuşmaları ve Nedenleri (23 Nisan 1920-29 Ekim 1923)* (İstanbul: Deniz Basımevi, 1983) ile Kâzım Öztürk'ün *Cumhurbaşkanlarının TBMM'nin Açış Nutukları* (İstanbul, 1969), Arı İnan'ın *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982) adlı eserlerdir.

Atatürk dönemi dış politikasıyla ilgili yayınlanmış bir belge derlemesi de, Türk Dışişleri Bakanlığı (Hâriciye Vekâleti) Arşivi belgelerine dayanan iki ciltlik *Atatürk'ün Millî Dış Politikası* adlı eserdir. Bu eser, ilk cildi 1919-1923 dönemine ait 100, ikinci cildi de 1923-1938 dönemine ilişkin 100 olmak üzere toplam 200 belgeden ibarettir. Her ne kadar birinci cilt, Millî

56 C. Eraslan, "Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Temel Kaynaklarından Biri Olarak Nutuk", *Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri, 6-7 Haziran 1996, Bildiriler*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1997, s. 12.

57 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri'nin ilk iki cildi, 1959'da, üçüncü cildi de 1961'de ikinci baskılarını yaptılar. Bu konuda bkz., *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri V*, Sadi Borak-Utkan Kocatürk (haz.), Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1972 (Önsözden). *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri* ise beşinci cildin ilavesiyle 1991'de, Atatürk Araştırma Merkezi'nce basılmıştır: *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, Nimet Arsan (haz.), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1991, ("Birkaç Söz" başlıklı önsözden). 1997'de ise adı geçen merkez, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri'nin ilk üç cildine, beşinci cildi de ekleyerek *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III* şeklinde yayınlanmıştır. Bkz., a.g.e., ("Birkaç Söz" adlı önsözden).

Mücadele dönemiyle ilgili ise de Lozan Konferansı ve Antlaşmasıyla ilgili belgeler bakımından da önemlidir.⁵⁸ Eserin ikinci cildinde ise 1924-1938 dönemine ait 75 belgenin yanısıra 1923-1938 döneminde imzalanan bazı önemli ikili ve çok taraflı siyasî antlaşmaların orijinal metin ve çevirileri vardır.⁵⁹

Büyükelçi-tarihçi kimliğiyle dikkati çeken Bilâl Şimşir'in belge neşirleri, de özellikle Atatürk dönemi dış politika araştırmaları için son derece değerlidir. *Atatürk İle Yazışmalar I (1920-1923)*, dörtte birinden çoğu Atatürk'ün kendi mektup, telgraf ve yazılarını muhtevi 287 belgeden oluşmaktadır. Geriye kalan dörtte üçü ise Atatürk'e gönderilmiş mektup ve telgraflardır. Ayrıca zikri gerekir ki, bu eserdeki 40 kadar belge Lozan Konferansıyla ilgilidir.⁶⁰ İkinci eser, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I* (Ankara, 1993)'dir. Söz konusu eser, adından anlaşılacağı üzere, Atatürk'ün yabancı devlet başkanlarıyla karşılıklı yazışmalarını içermektedir.⁶¹ Üçüncü eser ise *Dış Basında Atatürk ve Türk Devrimi I, 1922-1924, Bir Laik Cumhuriyet Doğuyor* adını taşımaktadır. Bu eserde, 17 ülkeden 147 değişik gazeteden alınmış 427 yazı mevcuttur. Bu yazılar, Paris kaynaklı *Le Temps* ile İngiliz *The Times* gibi ünlü gazetelerde yayınlanmış yazılardır. Söz konusu yazılar, 9 Eylül 1922'den 7 Aralık 1924 tarihine kadar gerçekleşmiş, İzmir'in kurtuluşu, Mudanya Mütarekesi, Lozan Konferansı, Lozan Antlaşması, Yeni Türkiye ve Hilafet konularıyla ilgilidir. Ayrıca, Musul vilayeti meselesi ile ilgili yazılar da vardır.⁶² Bu eserde yer alan bazı yazılar tercüme edilerek *Dış Basında Laik Cumhuriyetin Doğuşu* (çev. Cüneyt Akalın, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1999, 281 s.) adıyla yeniden yayınlanmıştır. Lozan Konferansı ile ilgili yazılar ise (s. 40-232), Kasım 1922-Ocak 1924 tarihleri arasında yayınlanmış olup kısmen de olsa, İngiliz, Fransız, Amerikan, İtalyan ve Bulgar kamuoyunun bakışını yansıtmaları bakımından önemlidir. Bu ikinci eserin önemi, Türkçe yayınlanmış olmasıdır.

Ancak Bilâl Şimşir'in en dikkate değer çalışması iki cilt halinde yayınlandı. *Lozan Telgrafları*'dır. Türk Hâriciye Vekâleti ile Paris Büyükelçiliği bel-

58 *Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge), 1919-1923, I*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.

59 *Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge), 1923-1938, II*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

60 Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, (önsözden).

61 B. Şimşir'in hazırladığı bu eserde, çoğu Türk Dışişleri Bakanlığı Arşivi ile değişik kaynaklardan alınmış 817 belge bulunmaktadır. Adı geçen belgeler, Afganistan, ABD, Almanya, Azerbaycan, Arjantin, Arnavudluk, Belçika, Avusturya, Brezilya, Bulgaristan, Çekoslovakya ve Çin hakkında olup 1920-1939 tarihlerini kapsamaktadır.

62 Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1981 (önsözden).

gelerinden oluşan bu eserin ilk cildinde 544, ikinci cildinde 722 belge vardır. Bu belgeler, Türkçe, Fransızca ve kısmen İngilizcedir. Bu belgelerin büyük çoğunluğu, Lozan Konferansı sırasında, Lozan-Ankara arasında İsmet Paşa-Rauf Bey, İsmet Paşa-Mustafa Kemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa-İsmet Paşa, Rauf Bey-İsmet Paşa arasında cereyan eden yazışmalardan meydana gelmektedir.⁶³

Lozan Konferansı hakkında, 1923'ten itibaren birçok resmî yayın yapılmıştır. Bunlar, *Düvel-i Müttefika Tarafından Teklif Olunan Muahede-i Sulhiyye ve Mukavelât Projeleri ve Türkiye'nin Teklif Ettiği Tadilat* (Ankara, 1339/1923); *Lozan Konferansında Düvel-i Muhtelif Murahhasları Tarafından Türkiye Hey'et-i Murahhasasına Tevdi' Olunan Sulh Muahedesi Projesi* (Ankara, 1339/1923); *Lozan Muahedenâmesine Merbuz Olarak Teati Eden Mektuplar 4 Haziran-24 Temmuz 1923* (Ankara, 1339/1923); *Lozan Sulh Muahedenâmesi, Mukavelât ve Senedât-ı Saire* (Ankara 1339/1923); *Lozan Konferansı, 1922-1923: Konferansda Tezekkür Olunan Senedat Mecmuası'dır* (İstanbul, 1340/1924).⁶⁴

Lozan Konferansı ile ilgili bir başka belge yayını da Ahmet Yavuz'un yayınladığı *Yakın Doğu Meseleleriyle İlgili Lozan Barış Konferansı Tutanakları*'dir.⁶⁵ Eser, Türk Dışişleri Bakanlığı'nın bir yayınıdır. Aynı bakanlığın yayınladığı bir başka kitabın adı, *Lozan Barış Antlaşması: Lozan'da İmzalanan Sözleşmeler, Senetler, Barış Antlaşmasına Ekli Mektuplar ve Montrö Boğazlar Sözleşmesi* (Ankara, 1984, 144 s.)'dir. Fakat, Seha L. Meray'ın 9 ciltlik *Lozan Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, Türk dış politika araştırmaları açısından konferans tutanak ve belgelerinin tamamını içerdiği için değerli bir eserdir.

Tarihçi Faik Reşit Unat'ın *Lozan Barış Andlaşmasının İmzasına Ait Vesikalar* (Ankara, 1942, 12 s.) adlı belge neşri niteliğindeki çalışması oldukça değerlidir.

Bu arada, Kaynak Yayınları'nca yayınlanmaya başlanan *Komintern Belgelerinde Türkiye* dizisi, Türk Millî Mücadele Hareketi'ne ve Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki siyasî gelişmelere bakışı yansıtmaları açısından önemlidir. Bu dizinin ilk kitabı *Kurtuluş Savaşı ve Lozan* (Yeniden Düzenlenmiş 2. Basım, İstanbul, 1993) adını taşımaktadır. Adı geçen eser, 1920-1928 döneminde çeşitli Komintern yetkililerinin, Batı emperyalizmine karşı kurtuluş hareketlerinin desteklenmesi ve Doğu toplumlarına komünist ihtilalin ihracı

63 *Lozan Telgrafları I* (Kasım 1922-Şubat 1923), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990;
Lozan Telgrafları II (Şubat-Ağustos 1923), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.

64 Bu eser 2 Takım, 6 cilt halinde basılmıştır.

65 Ankara, 1968, II c.

anlamında tarihî Doğu Sorunu, Lozan ve Türkiye hakkında yaptıkları açıklamalara yer vermektedir. *Kemalist Cumhuriyet* (Birinci Basım, İstanbul, 1994) ise aynı dizinin ikinci kitabı olup 1924-1939 dönemini kapsamaktadır. Anlaşılacağı gibi dönem, Versay düzeninin sarsıntı geçirdiği, Hitler'in siyasi ve askerî açıdan güçlenerek Avrupa için tehdit oluşturduğu, daha da önemlisi, Türkiye'nin hem iç hem de dış politika açısından sıkıntılar yaşadığı bir döneme denk düşmektedir. Bu sebeple adı geçen eserde, Cumhuriyet'in ilanı, Hilafetin kaldırılması, Şeyh Said isyanı, Türk-Sovyet ilişkileri, Boğazlar meselesi ve Türkiye-Almanya ilişkileri gibi Türkiye'yi ilgilendiren önemli konulara yer verilmiştir.

Orhan Duru'nun hazırladığı *Amerikan Gizli Belgelerinde Türkiye'nin Kurtuluş Yılları* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001, 260 s.), Amerikan Dışişleri Bakanlığı belgelerinden oluşmaktadır. 23 Ocak 1919-31 Ocak 1928 tarihleri arasında Türkiye'de cereyan eden olaylar hakkında Amerikan Yüksek Komiseri ile diğer yetkililerin kaleminden çıkan bu eser, sosyoekonomik konuların yanısıra ABD mandası, Kafkasya, Anadolu-İstanbul çatışması, Kürt sorunu, Musul sorunu, ABD ile diplomatik kavga, Türk-ABD dostluğu gibi iç ve dış politik konuları da içermektedir.

İsmet İnönü'nün çeşitli yerlerde yaptığı konuşmaları içeren eserlerin, biri dışında kendi iktidarı döneminde toplu halde yayınlandığını görmekteyiz. Bunların ilki, *İsmet Paşa'nın Siyasî ve İctimâî Nutukları 1920-1933* (Ankara 1933)⁶⁶ adını taşımaktadır. Sözkonusu nutuklar, daha ziyade TBMM'nde yaptığı konuşmalar olup İsmet Paşa'nın Erkan-ı Harbiyye Umumiyye Reisi olarak 25 Eylül 1920'de verdiği nutuk ile başlamakta, yine onun Cumhuriyet'in 10. yılı münasebetiyle *Ülkü* mecmuasında yazdığı bir makale ile sona ermektedir. İsmet İnönü'nün nutuklarıyla ilgili tespit ettiğimiz ikinci eser, *Millî Şef İnönü'nün Hitabe, Beyanat ve Mesajları*'dır. Bu eser, İnönü'nün TBMM'ndeki açış nutuklarıyla 1939 tarihli Erzincan depremi dolayısıyla yaptığı açıklama, Amerikan halkına hitabı ve diğer dış politika konularındaki hitabe, beyanat ve mesajlarından oluşmuştur.⁶⁷ Özellikle dış politikayla ilgili olarak, 26 Şubat 1939 tarihinde Amerikan milletine radyo ile İngilizce hitabesi,⁶⁸ İngiliz Daily Telegraph gazetesi hususî muhabirine beyanattı⁶⁹ ile Amerikanın tanınmış gazetecilerinden Miss Kuk'a beyanattı⁷⁰ önemlidir. Yine K. Kemal Kop'un derlediği *Millî Şef'in Söylev,*

66 Ankara, 1933, 504 s.

67 Kadri Kemal Kop (der.), Ankara, 1941, 91 s.

68 A.g.e., s. 25-26.

69 A.g.e., s. 43-46.

70 A.g.e., s. 69-70.

Demeç ve Mesajları (Ankara 1945) adlı kitap da aynı niteliktedir. Bu kitap, 11 Kasım 1938-28 Aralık 1944 tarihleri arasını kapsamaktadır.⁷¹

İnönü'nün dış politikayla ilgili diğer beyanları, *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri I TBMM'nde ve CHP Kurultaylarında (1919-1946)* (İstanbul: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, MEB Basımevi, 1946, 410 s.) adlı derleme eserde yer almaktadır. Sözkonusu esere alınan İnönü'nün 25 demeç ve söylevi dış politikayla ilgilidir.⁷²

Özel Şahingiray tarafından derlenen *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri 1933-1955 Dış Politika* (Ankara: Doğan Ltd. Ortakları Matbaası, 1956, 280 s.) adlı kitabı da zikretmeliyiz. Bu kitap, 1933-1955 döneminde, İktisat vekili, Başbakan ve Cumhurbaşkanı sıfatlarıyla dış politika konusunda yaptığı konuşmaları içermektedir. Özellikle Balkan ülkeleriyle ilgili konuşmaları önemlidir.

71 Bu kitapta dış politikayla ilgili olarak İnönü'nün şu telgraf ve mesajları yer almaktadır:

- Yunan başbakanı General Metatis'in vefatından dolayı Yunan Kralı Corc'a 1.2.1941 tarihli telgraf.
- Yunan Milli Bayramı için Yunan milletine 25.3.1941 tarihli mesaj.
- Lozan günü sebebiyle Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun telgrafına 26.7.1943'te verilen cevap.
- Mr. Roosevelt'in ABD başkanlığına yeniden seçilme sebebiyle gönderdiği 30.11.1944.

72 Bu demeç ve söylevlerin listesi şöyledir:

- Hariciye Vekili ve Murahhas Heyeti Başkanı olarak demeci, 3 Ekim 1338/1922, s. 28-26.
- Mudanya Konferansı Hakkında, 30.10.1338/1922, s. 26-31.
- Lozan Konferansı Hakkında, 23.10.1339/1923, s. 33-61.
- Mübadiller Hakkında, 10.11.1339/1923.
- Dışişleri Bakanlığı Bütçesinin Görüşülmesi Sırasında Dış Durum Hakkında, s. 93-97.
- Musul Meselesi Hakkında, 18.10.1924, s. 97-125.
- Devletin Genel Siyaseti Hakkında, 9.11.1925, s. 132-139.
- İç ve Dış Siyaset Hakkında, 12.12.1341/1925, s. 140-153.
- Hükümetin Güdeceği Siyaset Hakkında, 6.11.1926, s. 153-156.
- Hükümetin Programı Hakkında, 5.11.1927, s. 159-159.
- 1928 Senesi Bütçesi Görüşülürken, 29.4.1928, s. 181-183.
- Genel Siyaset Hakkında, 3.6.1929, s. 196-198.
- Dış Siyaset Hakkında, 9.11.1929, s. 198-203.
- Dünyün-ı Umûmiye Bütçesi Hakkında, 15.7.1931, s. 266-268.
- İran Şahının Memleketimizi Ziyaretleri Hakkında, 18.6.1934, s. 277-279.
- Hükümetin Programı Hakkında, 5.7.1934, s. 280-289.
- Hükümetin Programı Hakkında, 7.3.1935, s. 291-294.
- Boğazlar Sözleşmesinin Onanması Hakkında, 31.7.1936, s. 298-299.
- Hatay Meselesi Hakkında, 29.1.1937, s. 301-309.
- Hükümetin İç ve Dış Siyaseti Hakkında, 14.6.1937, s. 320-329.
- 6. Dönem I. Toplantı Yılıni Açarken, 1.11.1939, s. 339-347.
- 6. Dönem II. Toplantı Yılıni Açarken, 1.11.1940, s. 347-357.
- 6. Dönem III. Toplantı Yılıni Açarken 1.11.1941, s. 357-368.
- 6. Dönem IV. Toplantı Yılıni Açarken, 1.11.1942, s. 368-371.
- 7. Dönem I. Toplantı Yılıni Açarken, 1.11.1943, s. 371-377.
- 7. Dönem II. Toplantı Yılıni Açarken, 1.11.1944, s. 377-390.
- 7. Dönem III. Toplantı Yılıni Açarken, 1.11.1945, s. 390-401.

Şurası bir gerçek ki, II. Dünya Savaşı hakkında Türkiye'deki arşivlerin orijinal belgelere dayalı olarak yeterince yayın bulunmamaktadır. Fakat bu yayın eksikliği, yabancı arşiv belgeleri Türkçeye tercüme edilerek kapatılmaya çalışılmaktadır. Bunlardan biri, *Amerika Dışişleri Bakanlığı Tarafından Açıklanan Sovyet-Nazi Siyasi Münasebetlerine Ait Gizli Vesikalar ve Türkiye* (çev. H. Kelleci, İstanbul: Kültür Kitabevi, 1948)'dir. Aslı, *Nazi-Soviet Relations* adlı İngilizce bir kitaptan tercüme edilmiş ve ilk olarak *En Son Dakika* gazetesinde yayınlanmıştır. Belgeler, 5 Eylül 1939-2 Mart 1941 tarihleri arasındaki siyasî gelişmelerle ilgilidir. İkincisi ise *SSCB Dışişleri Bakanlığı Stalin-Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye 1941-1944*, (çev. Levent Konyar, İstanbul: Havass Yayınları, 1981, 242 s.) adlı eserdir. İki bölümden oluşan eserin ilk bölümünde, 19 Ekim 1938-16 Ağustos 1939 tarihleri arasında Türkiye ile doğrudan ilgili 53 belgenin tercümesi vardır. İkinci bölümde ise 6 Eylül 1941-10 Ekim 1944 tarihleri arasında 27 belge bulunmaktadır.⁷³ Ayrıca, Sovyetlerin savaş sonunda Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivlerinden ele geçirerek yayınladığı belgeler, az da olsa Türkçeye tercüme edilmiştir. Bunlardan biri ise *İkinci Dünya Savaşının Gizli Belgeleri, Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivinden Almanya'nın Türkiye Politikası 1941-1943* (çev. Muammer Sencer, Mehmet Ali Yalçın (der.), İstanbul: May Yayınları, 1968, 230 s.) adını taşıyan eserdir. Esasında eser, çeviri ve derleme halinde iki bölümdür. İlk bölüm, Muammer Sencer'in tercüme ettiği 14 Mayıs 1941-9 Mayıs 1943 tarihleri arasındaki 36 Almanca belgeden oluşmaktadır. Bu belgeler, Almanya'nın II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'ye siyasî ve askerî bakışını yansıtmının yanı sıra, Türkiye'deki Pan-Turanist kişilerle ilgili değerlendirmelerini de açıklamaktadır. Derleme bölümünde ise Hitler ile İnönü arasında teâtî edilen mektuplar ile İnönü'nün açıklamalarına yer verilmektedir.⁷⁴ Yine Sovyet Dışişleri Bakanlığı Arşiv Dairesi'nce 1948'de yayınlanan "düşmandan ele geçirilmiş" arşiv belgelerinden oluşan *Alman Dışişleri Dairesi Belgeleri, Türkiye'deki Alman Politikası* adındaki eser, 1977'de, Havass Yayınları'na tercüme edilerek yayınlanmıştır. Bir başka belge tercümesinin adı, *Tahrân, Yalta ve Postdam Konferansları, Gizli*

73 Aslında bu belgelerin bir kısmı, 1957'de Sovyetler Birliği'nde iki cilt halinde İngilizce yayınlanmış *Ministers of the USSR Between the Chairman of the Council of Prime Ministers of Great Britain During the Great Patriotic War of 1941-1945* adlı eserden alınmıştır. Bu belgeler, tercüme eserin ilk bölümünü oluşturmuştur. Diğer belgeler ise Sovyet barış çabalarının yer aldığı *Soviet Peace Efforts on the Eve of World War II* adlı kitaptan derlenmiştir. Sözkonusu belgeler, tercümenin birinci bölümü olmuştur.

74 Bu derleme bölümünden öğreniyoruz ki, sözkonusu mektuplar Altan Öymen tarafından 31 Ağustos 1967'de Milliyet'te yayınlanan "İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye" adlı yazı dizisinde açıklanmıştır. Ayrıca, A. Öymen İnönü ile yaptığı bir röportajı da gazetesinde yayınlamıştır. Bkz., *a.g.e.*, s. 135-153.

Belgeler (çev. Fahri Yazıcı, İstanbul: Sinan Yayınları, 1972)'dir. Bu kitap sadece konferanslarla ilgili belgelerin metinlerinden oluşmaktadır ki, yer yer Türkiye de tartışılmaktadır.

3.5 Kronolojiler

Genellikle, siyasî tarih araştırmaları için “tarih dizini” ya da “zaman dizini” adı verilen kronolojiler çok önemlidir. Hele siyasî tarih için kronoloji “olmazsa olmaz”dır. İlber Ortaylı'nın dediği gibi, “kronoloji bilinmeden tarih yazılamaz, bilinemez. Siyasî tarih bilinmeden tarih olmaz”.⁷⁵

Bu bağlamda 1923-1945 dönemi Türk dış politika araştırmaları için de kronolojiler önemlidir. Sözkonusu döneme baktığımızda, Atatürk merkezli kronolojilerin varlığını görmekteyiz. Pek fazla olmasa da siyasî tarih araştırmalarında başvurulabilecek birkaç kronoloji eseri vardır. Bunların başında Alman tarihçi Gotthard Jaeschke'nin iki ciltlik *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*⁷⁶ ile bir ciltlik *Türkiye Kronolojisi (1938-1945)* (çev. Gülayşe Koçak, Ankara: TTK Yayınları, 1990) adlı kitapları gelmektedir. *Türkiye Kronolojisi*'nde 10 Kasım 1938 ile 31 Aralık 1944 tarihleri arasında Türkiye ile ilgili iç ve dış politika olayları verilmektedir. Jaeschke'nin bu son kronolojisi, oldukça genel bir kronolojidir.

İkinci kronolojik eser, Utkan Kocatürk'e ait *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi (1918-1938)*, (2. baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1988, 674 s.)'dir. Bu eser, genişletilmiş üçüncü baskı olup ilk baskısı 1973'te, ikincisi de 1983'te yapılmıştır. Yabancı belge ve eser dahil geniş bir kaynak taraması sonunda hazırlanan Kocatürk'ün *Kronolojisi*'nde, taranan eserlerin bir listesi de verilmiştir. Daha önemlisi, Atatürk merkezli olmasına rağmen Türk dış politika araştırmaları için gerektiğinde başvurulacak faydalı bir eserdir.

II. Dünya Savaşına gelindiğinde Türkiye merkezli ciddi bir kronoloji eksikliği göze çarpmaktadır. Bununla beraber Avrupa merkezli yayınlanmış daha ziyade askerî nitelikli iki kronolojiden söz etmek mümkündür. Bunlardan birincisi, Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğüne yayınlanmış

75 Ayrıca Ortaylı, Türklerde bir kronoloji nefretinin varlığına dikkat çekmektedir. Bkz., “Tarihten Kaçamayız”, Konuşan Mehmet Gündem, *Zaman*, 3/6 Ekim 1999, İlber Ortaylı ile Tarihin Sınırlarına Yolculuk, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001. Buna rağmen son zamanlarda kültür ve özellikle, sosyo-ekonomik tarihçilik modadır. Bunda Fernand Braudel ile Marc Bloch'un öncülük ettiği Fransız Annales Okulu'nun payı büyüktür.

76 Bu iki cildin birincisi, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi I, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar 30 Ekim 1918-11 Ekim 1922* (2. baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1989), ikincisi ise *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi II, Mudanya Mütarekesinden 1923 Sonuna Kadar* (2. baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1989) adlarıyla basılmıştır.

olan Münir Müeyyet Bekman-Feridun Fazıl Tülbentçi ikilisine ait dört ciltlik *İkinci Dünya Savaşı Kronolojisi*'dir. Bu ciltler, 1938 yılı olaylarının genel değerlendirmesiyle başlamakta ve 1944 yılı sonu olaylarıyla bitmektedir. Ayrıca sözkonusu ciltlerde, savaş olayları, uluslararası anlaşmalar, önemli konferanslar ve mülakatlar, harp ilanları, ilhaklar ve istilalar, harp içindeki kabineler, önemli şehirlerin zaptı ve indeks yer almaktadır.⁷⁷

Bir başka askerî tarih kronolojisi ise yine Avrupa merkezli ve Almanca'dan tercüme bir kronolojidir. Yakın zamanlarda Türkçeye çevrilen bu eser, Hans-Adolf Jacobsen'e ait *1939-1945 Kronoloji ve Belgelerle İkinci Dünya Savaşı* (çev. İbrahim Ulus, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1989, 937 s.)'dir. Bu eser, kronoloji, belgeler ve ekler şeklinde üç bölümden oluşmaktadır. Bu son iki eserin Türk dış politika araştırmalarıyla doğrudan ilgisi yoktur. Fakat, Türkiye'yi ilgilendiren herhangi bir dış politika olayının, uluslararası politika çerçevesindeki değerlendirmelerinde faydalıdır.

Derleme dahi olsa yukarıda sözünü ettiğimiz Sovyetlerin yayınladığı Almanca belgelerle ilgili tercüme eserin sonunda yer alan ve Mehmet Ali Yalçın'ın hazırladığı "II. Dünya Savaşı Kronolojisi"ni de zikretmeliyiz. Bu kronoloji, Ocak 1939-Mayıs 1945 tarihleri arasında kapsamaktadır.⁷⁸ Aynı dönemle ilgili olarak Hart Liddell'e ait iki ciltlik *II. Dünya Savaşı Tarihi*, (çev. Kerim Bağrıaçık, (5. baskı, İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yayınları, 2003) adlı eserin ikinci cildinin sonunda haritalarla birlikte bir kronoloji bulunmaktadır.⁷⁹

Son olarak diplomat İsmail Soysal'ın hazırladığı *Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Kılavuz 1919-1923* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993) adlı eseri sayabiliriz. Bu eserde, ana hatlarıyla Türkiye'nin dış politikasına ilişkin olaylar kronolojisi (1919-1993) vardır. Ayrıca, 1920-1993 döneminde Türkiye'nin imzaladığı tek taraflı ve çok taraflı antlaşmaların listesi, aynı dönemde görev üstlenmiş devlet adamlarının çizelgesi ile yerli ve yabancı dillerde yazılmış literatürün verildiği kaynakça bölümü bulunmaktadır.

3.6 Rehber Eserler

Hiç şüphesiz, her bilim dalında olduğu gibi dış politika araştırmalarında da rehber nitelikli eserler önemlidir. Bu tarz eserlerden ilki *Hâriciye Vekâleti Teşkilâtı Tarihçesi* (Ankara, 1959, 303 s.)'dir. Sözkonusu eser, Hariciye Vekâleti'nin 1920-1957 yılları arasındaki teşkilat yapısının yanı sıra Ha-

⁷⁷ Bu dört cild sırasıyla şu yılları kapsamaktadır: (c. I: 1938-1940; c. II: 1941-1942; c. III: 1943; c. IV: 1944). Bu ciltler, 1943-1945 arasında yayınlanmıştır.

⁷⁸ *İkinci Dünya Savaşının Gizli Belgeleri...*, s. 199-230.

⁷⁹ Liddell'in eserinin Türkçe ilk baskısı, 1998 tarihlidir.

riciye vekillerinin isim listesini de vermektedir. Bu bağlamda ikinci eser, Kemal Girgin'e ait olup *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hâriciye Tarihimiz (Teşkilat ve Protokol)* (Ankara: TTK Yayınları, 1994) adını taşımaktadır. Bu kitabın ilk bölümü Osmanlı devri Hariciyesi'ne ayrılırken ikinci bölüm, Atatürk'ün dış politikaya ilişkin görüşlerinden başlayarak Millî Mücadele ve Cumhuriyet dönemleri dış politika hakkında kısa değerlendirmelerin ardından 1919-1992 dönemi Türk hariciye teşkilatının gelişmesini içermektedir.

Ancak asıl bilinmesi gereken, dış politika eyleminin somut sonuçlarını içeren antlaşmalardır. Bu konuda Hariciye Vekaleti, resmî gazete ve düstür külliyatında yer alan antlaşmaları, *Muahedât Mecmuası* adıyla 1926-1931 yılları arasında gerek ikili ve gerekse çok taraflı muahede, mukavele ve itilafnameleri Türkçe (eski ve yeni yazıyla) ve genellikle Fransızca metinlerini birarada 8 cilt halinde yayınlamıştır.⁸⁰ 1931'de sözkonusu uygulama bırakılmış ve her antlaşma veya mukavele imzalandığında hemen metni yayınlanmış ve bu iş 1945-1946'ya kadar devam etmiştir.⁸¹ Ne var ki, 1960'lara gelindiğinde, antlaşma ve sözleşmelerle ilgili rehber kitaplara ihtiyaç ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi, Gündüz Ökçün'ün *Türkiye'nin Taraf Olduğu Milletlerarası Antlaşmalar Rehberi 1920-1961* (Ankara, 1962, 217 s.) adlı eseridir. Bu rehber kitap, yazarın ifadesiyle "Milletlerarası Münasebetler ve Milletlerarası Hukuk alanlarında Türk tatbikatını incelemek isteyenlere yardımcı olmak amacıyla hazırlanmıştır". Sözkonusu rehberde, 1920 yılından 1961 yılının sonuna kadar Türkiye'nin taraf olduğu milletlerarası antlaşmalardan onaylanarak yayınlanmış olanların *Resmî Gazete* ve *Düstür*'daki yerleri sistematik olarak gösterilmiştir. Ayrıca rehberde, antlaşmalar önce konularına göre sınıflandırıldıktan sonra her konu yerine göre iki taraflı ve çok taraflı antlaşmalar şeklinde iki kısma ayrılmıştır. İki taraflı antlaşmalar da âkid devletlere göre alfabetik olarak tasnif edilmiştir. Hatta eserde, milletlerarası kuruluşların tasnifleri kendi sistematiklerine uygun olarak yapılmıştır. Bununla yetinmeyen Gündüz Ökçün, eserinin sonuna iki taraflı antlaşmalar için devletlere göre indeks ile konu ve kavram indeksi de eklemiştir.⁸²

80 *Muahedat Mecmuaları* yayınlanırken kapakta aynı zamanda Fransızca "Recueil Des Traites Turque" yazılmıştır.

81 Aziz Yakın, *Türkiye'nin Taraf Olduğu Anlaşmalar*, İki Taraflı Konsolosluk Sözleşmeleri, Ankara: Dışişleri Bakanlığı Basımevi, 1984, c. I, kitap 1 (Açıklama'dan).

82 Gündüz Ökçün, A.R. Ökçün ile birlikte bu eserin genişletilmiş ikinci baskısını *Türk Antlaşmaları Rehberi (1920-1973)* (Ankara, 1974) adıyla yayınlamıştır. Bu arada Ökçün, eserinin ilk baskısını iki yıllık bir dönemi de dahil ederek İngilizce olarak *A Guide to Turkish Treaties 1920-1964* (Ankara, 1964) adıyla yayınlamıştır.

İkinci eser, Ahmet Yavuz'un *Türkiye Cumhuriyeti'nin Akdettiği Milletlerarası Andlaşmalar (20 Nisan 1920-1 Kasım 1966)* (Ankara, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, 1967, 244 s.) adlı çalışmasıdır. Bu kitap, adı geçen tarihler arasında Türkiye Cumhuriyeti'nin yaptığı antlaşmalardan onaylananların ve onaylanmayanlardan bir kısmının fihristini kapsamaktadır. Ayrıca kitabın baş tarafına konu esasına göre bir tasnif listesi konmuştur. Fihrist iki kısım halinde düzenlenmiştir. Esasında iki kısımda hazırlanan sözkonusu kitabın ilk kısmı, ikili antlaşmalar, ticaret ve ödeme antlaşmaları ile milletlerarası kuruluşlarla yapılan andlaşmalar halinde üç bölüme ayrılmış ve antlaşma yapılan devletlerin alfabetik sırasına göre düzenlenmiştir. Eserin ikinci kısmı çok taraflı antlaşmalara ait olup Türkiye Cumhuriyeti tarafından onaylanma tarihlerine göre sıralanmıştır. Bütün tasniflerde, yapılan antlaşmaların kanun veya kararname numaraları da bulunmaktadır.

1923-1945 dönemi sözkonusu olduğunda, Lozan Barış Antlaşmasını saymazsak, Türkiye'nin imzaladığı antlaşma metinlerinin Türkçe olarak toplu halde yayınlanması 1960'lardan sonra mümkün olmuştur. Bu konuda, bir diplomat olan İsmail Soysal öncüdür. Soysal, 21 antlaşmayı içeren ilk kitabını 1965'te *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasal Andlaşmaları* adıyla yayınlamıştır. Daha sonra bu eserini diğer önemli antlaşmaları da ekleyerek genişletilmiş bir halde *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları* adıyla iki cilt (c. I: 1920-1945; c. II: 1945-1981) halinde yayınlamıştır.⁸³

Bu bağlamda ikinci eser, İsmail Soysal gibi diplomat olan Aziz Yakın tarafından hazırlanmış ve 1984'ten başlayarak Dışişleri Bakanlığı'nca yayınlanmış olan 7 ciltlik *Türkiye'nin Taraf Olduğu Anlaşmalar*'dır. Eser özellikle, konsolosluk sözleşmeleri, hukukî ve cezaî anlaşmalar, ikamet ve ticaret seyri sefaîn sözleşmeleri vb. gibi ikili veya çok taraflı antlaşma metinlerinden oluşmaktadır.⁸⁴ Bu arada diplomat Cengiz Yavuzcan'ın *Hukukî ve Cezaî Anlaşmalar* (Ankara, 1967) adlı eserini unutmamak gerekmektedir. Bunun yanı sıra doğrudan dış politikayla ilgili gözükmemesine rağmen Sait Sezaki-Salim Özdemir'in *Uluslararası Özel Hukuk Sözleşmeleri*, (Ankara, 1974), Ergin Nomer-Özer Eskiurt'un *Avrupa Sözleşmeleri* (İstanbul, 1975), Reşat Yazıcı'nın *Türkiye-İslâm Ülkeleri Anlaşmaları ve Mevzuat* (Ankara, 1982) ve Sıtkı Bilmen'in *Kültür Anlaşmaları* (Ankara, 1966) adlı eserleri de Türkiye'nin uluslararası ilişkiler düzlemindeki faaliyetleri açısından dikkate değer niteliktedir. Her ne kadar ders kitabı niteliği taşısa da Aslan Gündüz'ün *Açıklamalı Bibliyografyalı Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Teşkilâtlar İle İlgili Temel Metinler* (İstanbul: Beta Yayıncılık, 1987, 592 s.) adı-

⁸³ Soysal'ın bu iki ciltlik eseri, Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır. Birinci cildin ilk baskısı 1983, ikinci baskısı ise 1989 tarihli'dir.

⁸⁴ A. Yakın, *a.g.e.*, I/1 (Açıklama'dan).

nı taşıyan eserini de kaydetmeliyiz. Dönem olarak 1980'lere kadar gelen A. Gündüz eserinde, Milletler Cemiyeti, Milletlerarası Adalet Divanı, Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın yanısıra Türk Boğazları (Lozan ve Montroe Boğazlar Mukavelelerinin metinleri) ve Ege Adaları gibi Türkiye'yi ilgilendiren konuları da ele almıştır.

3.7 Kitap ve Makaleler

Hiç şüphesiz, bir bilimsel alan veya konuyla ilgili bütün literatürü değerlendirmek mümkün değildir. Ancak bu çalışmada, elden geldiğince 1923-1945 dönemi Türk dış politikasıyla ilgili araştırmaları, özellikle ikili ilişkiler tarzında tasnif ederek değerlendirmek amacındayız. Tabiatıyla Lozan Konferansı ve barış antlaşması için bu tasnifi yapmayacağız.

3.7.1 Lozan Konferansı ve Lozan Barış Antlaşması

Resmî belgelerin dışında dikkate değer ilk çalışma, Devletler Hukuku Profesörü Cemil Bilsel'e ait iki ciltlik *Lozan* (İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1933) adlı eserdir. Bilsel eserinin birinci bölümünde I. Dünya Savaşı'ndan Lozan'a kadar olan siyasî gelişmeleri, devletler hukuku açısından değerlendirmektedir. Özellikle, Sevr Antlaşmasının maddelerinin eleştirel anlatımı değerlidir. Ayrıca, Gümrü, Moskova ve Kars antlaşmaları ile Londra Konferansı, Ankara İtilâfnâmesi ve Mudanya Mütarekesi gibi Türk Millî Mücadele döneminin önemli devreleri değerlendirilmektedir. Aynı zamanda bu ilk bölüm, "Lozan'a Giriş" niteliğindedir. İkinci cilt ise sadece Lozan Konferansı ve Barış Antlaşmasına hasredilmiştir. Bu ciltte Lozan Barış Antlaşmasının tam metni değerlendirilmek suretiyle verilmiştir.

İkinci olarak Yusuf Hikmet Bayur'un 1934'te yayınlanan *Yeni Türkiye Devletinin Hârîcî Siyaseti* (İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti Neşriyatı, 1934) zikredilebilir.⁸⁵ Eser üç bölüm olup ilk bölüm Lozan öncesini, ikinci bölüm Lozan Konferansı ve barışını, üçüncü bölüm Lozan sonrası (Musul meselesi ve Montrö Boğazlar Sözleşmesi) ele almaktadır. Hemen belirtelim ki, bu eseri değerli kılan birkaç husus vardır: Bunlardan birincisi, yazarın son devir Osmanlı ve Ankara hükümetlerinin Lozan dahil resmî belgelerini incelemiş olmasıdır. İkincisi, Bayur, Lozan Konferansı'na giden Türk heyetinde siyasî müşavir olarak görev yapmıştır. Ayrıca, eserini Atatürk ile Fevzi Çakmak Paşaya da okutmuştur. Bundan dolayı, Bayur'un eseri, büyük oranda Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî görüşlerini yansıtmaktadır.

Cumhuriyet'in ilânının 10. yılını izleyen dönem içinde Lozan ile ilgili çoğu pek kapsamlı olmamakla beraber bazı kitapların yayınlandığı görül-

85 Bu eser, 1935, 1938, 1942'de aynı isimle, 1973 ve 1995'te ise *Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti* adıyla yayınlanmıştır.

mektedir. Bunlar, Burhan Cahit Morkaya, *Mudanya, Lozan, Ankara* (1933, 85 s.); Suat Tahsin, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve Hâlikı ve Gazi Mustafa Kemal* (Cumhuriyet'in 10. Yıldönümü, İstanbul: Akşam Matbaası, 1933, 424 s.); Suphi Nuri İleri, *Sevres ve Lausanne* (İstanbul, 1934, 46 s.); B. Macit, *Lozan Kahramanı, İsmet Paşa Hazretlerinin Hizmet ve Himmetleri Hakkında* (İstanbul, 1934, 72 s.); S. Yılmaz, *Lozan Eri* (İstanbul, 1935); Tevfik Rüşdü Aras, *Lozan'ın İzlerinde 10 Yıl* (İstanbul, 1935); Münib Hayri Ürgüplü, *Lozan* (Ankara, 1936, 29 s.); M. Yavuz Abadan, "Lozan'ın Hususiyetleri" (*İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1938, sy. 15, s. 401-415); H. Şölen, *Lozan Hakkında Bir Konferans* (Aydın, 1939, 20 s.) adlı yazarlar ve eserleridir. Bunlardan Suat Tahsin, Yavuz Abadan, Tevfik Rüşdü Aras, Münib Hayri Ürgüplü, Afet İnan ve Suphi Nuri İleri'nin eserlerini ayrı tutmak gereklidir. Suat Tahsin'in eseri, 1914-1928 yılları arasında, Türkiye'deki siyasi, askerî ve hukukî gelişmeleri ele almaktadır. Özellikle, Türk dış politikası açısından Sevr ve Lozan ile ilgili kısımlar önemlidir.⁸⁶ Hukukçu kimliğiyle Yavuz Abadan, Eminönü Halkevi'nde verdiği konferansın metninden oluşan küçük kitabında, bilimsel olarak Lozan Antlaşmasını tahlil etmeye çalışmıştır. Lozan araştırmalarında mutlaka dikkate alınması gereken bir eserdir. T. Rüşdü Aras'ın eserinde ise, 1924-1934 yılları arasında Dışişleri Bakanı sıfatıyla TBMM ve Milletler Cemiyeti dahil çeşitli platformlarda yaptığı 68 konuşmanın metni bulunmaktadır. M.H. Ürgüplü'nün eseri, 24 Temmuz 1936'da Ankara Halkevi'nde verdiği konferans metninden oluşmaktadır. S.N. İleri de aşırı derecede Osmanlı düşmanlığı ve inkılâp tarafırlığı ekseninde son derece subjektif bir dil kullanmıştır.

Bu çalışmaların dışında çeşitli dergilerde yayınlanan makaleler göze çarpmaktadır. Bu makalelerin yazarları, Suphi Nuri İleri,⁸⁷ A. Şükrü Esmer⁸⁸ İbrahim Fazıl (Pelin),⁸⁹ Menemenli/Menemencioglu, Ethem,⁹⁰ Şükrü Baban,⁹¹ Afetinan,⁹² Emin Erişirgil'dir.⁹³

⁸⁶ Suat Tahsin'in eseri iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci cilt adını verdiği ilk bölüm, Birinci Dünya Savaşından Mondros Mütarekesine kadar olan 1914-1918 dönemini işlemektedir. İkinci bölüm ise 1918-1928 dönemini kapsamaktadır. Bu bölüm genellikle Lozan dahil Millî Mücadele dönemine ayrılmış olup Sevr Antlaşması ve Lozan Antlaşması hakkındaki kısımlar Türk dış politikası araştırmaları için dikkate değerdir.

⁸⁷ "Sevr ve Lozan Muahedesinin Tarihçesi ve Hükümleri", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Mart 1933, c. X, sy. 61, s. 129-149.

⁸⁸ "Lozan Sulhünün Yıldönümü", *Mülkiye*, Temmuz 1933, c. III, sy. 28, s. 1-3.

⁸⁹ "Lozan'ın İktisadî ve Malî Zaferi", *Mülkiye*, Temmuz 1933, c. III, sy. 28, s. 4-16. İ. Fazıl Pelin'in bir makalesi de "Erazi Terk ve İlhaklarında Devlet Borçları ve Lozan'da Osmanlı Borçlarının Taksimi", *Profesör Cemil Birselle Armağan* (İstanbul: Kenan Basımevi, 1939, s. 339-359)'da yayınlanmıştır.

⁹⁰ "Lozan Sulhü", *Mülkiye*, Temmuz 1934, c. IV, sy. 40, s. 40-46.

⁹¹ "Lozan Sulhünün Yıl Dönümü", *Siyasal Bilgiler*, Temmuz 1935, sy. 52, s. 1-7.

⁹² "Türk İstiklâli ve Lozan Muahedesi", *Bellekten*, Temmuz 1938, c. II, sy. 7-8, s. 276-291.

⁹³ "Lozan Sulhü", *Siyasî İlimler Mecmuası*, Temmuz 1939, sy. 100, s. 115-120.

1940'lı yıllara gelindiğinde, Ali Naci Karacan'ın *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa* (İstanbul: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Maarif Matbaası, 1943, 488 s.) adlı eseri göze çarpmaktadır. Bu eserin önemi, yazarının Lozan Konferansını gazeteci kimliğiyle bizzat izlemesidir. Mim Kemal Öke'nin ifadesiyle de "konferansı yaşamış bir gazetecinin gözlemlerini yansıtan iddiasız başlı başına bir eserdir".⁹⁴ Ancak, eserin İnönü devrinde yazılmasından ötürü yazarda "İnönü sevgisi" göze çarpmaktadır. Buna rağmen Lozan Konferansı ile ilgili kayda değer tesbitleri bulunmaktadır.

Bundan başka aynı döneme ait hacim olarak küçük çapta eserleri görmek mümkündür. Lozan'ın iktisadî açıdan değerlendirilmesi bakımından Tahir Timur'un "Lozan Muahedesi ve Kapitülasyonların İlgası" (*İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 1941, c. VII, sy. 4, s. 723-730) adlı makalesi değerlidir.⁹⁵ Ayrıca, Nedim Ayzan, *Lozan* (Ankara: CHP Halkevi Neşriyatı, 1940), Fahrettin Kerim Gökay, "Hekim Gözüyle Lozan", (*Tıp Dünyası Dergisi*, İstanbul, 1943, sy. 49), D. Kutay, *Lozan Montrö* (Nazilli, 1949) adlı yazarlar ve eserlerini sayabiliriz.

1950'li yıllarda "Lozan Konferansı" ile ilgili bilimsel nitelikli müstakil eser hemen hemen yok gibidir. Tesbit edebildiğim kadarıyla tek bir çalışma-, orta öğretim ve yüksek öğretim ders kitapları dışında- Ahmet Şükrü Esmer'e ait olup "Türk Diplomasisi 1920-1955", *Yeni Türkiye* (İstanbul, 1959, s. 67-104) adını taşımaktadır. Bu arada, Atatürk'ün manevi kızı Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hâtıralar ve Belgeler*⁹⁶ (4. baskı, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1984) adlı eserinin "Kurtuluş Savaşımız, Zafer Anıtları İçin İncelemeler ve Lozan Muahedesi" başlıklı üçüncü bölümünde (s. 95-163) Lozan Antlaşmasına giden süreci anlatmaktadır. Özellikle, "Türk İstiklâli ve Lozan Muahedesi" kısmı (148-163) okunmalıdır.

1960'lı yıllara gelindiğinde 1923-1945 dönemini içine alan Türk dış politikası araştırmaları çerçevesinde yayınlanan eserlerde Lozan Konferansı da işlenmektedir. Bunlardan birincisi, Mehmet Gönlübol'un daha sonra Cem Sar ile yazacağı kitabına da temel oluşturacak olan "Atatürk Devrinde Türkiye'nin Dış Politikası" *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı 1961* (Ankara, 1963)'dir. Nitekim, ikilinin sözünü ettiğimiz eseri de 1963'te, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi) adıyla yayınlanmıştır. İkincisi ise bir diplomat olan Abtülhat Akşin'in *Atatürk'ün*

94 M.K. Öke bu görüşlerini, *İngiliz Belgelerinde Barış Konferansı 1922-1923, I*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1983, s. xiv ve dipnot 8) adlı yayına hazırladığı esere yazdığı önsözde dile getirmiştir.

95 Bu makale, 1942'de yeniden basılmıştır.

96 Afetinan'ın bu eseri, ilk olarak 1959'da basıldığı için biz de kronolojik olarak burada değerlendirdik.

Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi adlı iki ciltlik (c. I: 1964; c. II: 1966) eseridir. Özellikle Akşin'in eserinin ilk cildinde, Lozan Konferansı, Antlaşması, uygulamaları ile ondan doğan sorunlar (Musul, Hatay ve Boğazlar meselesi gibi) geniş bir şekilde ele alınmaktadır. Yazarın meslekten diplomat olması onun devrin dış politika olayları hakkındaki tecrübî görüşlerinin önemini artırmaktadır.

Genellikle Lozan'ın lehinde olan bu eserlerin yayınlanmasından sonra bir hukukçu olan Kadir Mısıroğlu, *Lozan Zafer mi Hezimet mi* adlı üç ciltlik (c. I: 1965; c. II: 1973; c. III: 1979) bir eser kaleme almış ve yayınlamıştır. Bu eser, *Misâk-ı Millî*'den hareketle, Lozan Barış Antlaşmasının kaynaklara dayalı kıyasıya bir eleştirisidir.

Lozan araştırmaları açısından mutlaka bakılması gereken bir dergi de *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* olup, özellikle bu derginin Temmuz 1970 (sy. 34) sayısı incelenmelidir. Çünkü o sayı, tamamen Lozan Konferansına hasredilmiştir. Sözkonusu dergide başlıca şu makaleler bulunmaktadır: Ertuğrul Ökte, "Lozan Barış Andlaşması Millî Siyaset ve Millî Birlik"; Mustafa Kemal "Lozan Andlaşması Nedir? Sevr ve Diğer Teklifler Nedir?"; Cengiz Kürşat, "TBM Meclisinde Lozan Murahhas Hey'etine Verilen Talimatlar"; Naşit Erez, "Lozan Konferansı ve İşviçre Halkoyu"; Yılmaz Altuğ, "Lozan Sınırlar Sorunu"; Cemal Hüsnü Taray, "Lozan Andlaşması Münasebetiyle Atatürk ve Dış Politika"; Turgut Işıksal, "Kapitülasyonlar, Lozanda Verilen Gizli Raporun Tam Metni"; Türker Acaroğlu, "Lozan Andlaşması Bibliyografyası". Bu makaleler içinde, özellikle, Yılmaz Altuğ ve Turgut Işıksal'ın yazıları önemlidir.

Cumhuriyet'in ilânının 50. yılı münasebetiyle Türk Dışişleri Bakanlığı'nca hazırlanmaya başlanan 11 dizilik *Türk Dış Politikasında 50 Yıl* adını taşıyan çalışmanın ilk dizisi, 1973'te, *Lozan 1922-1923* (342 s.) adıyla yayınlanmıştır. Sekiz bölümden oluşan eserin ilk yedi bölümü Lozan konferansı ile ilgili gelişmelere ayrılmış olup sekizinci bölüm ise Lozan Barış Andlaşması ve Ekleri (s. 173-341)'nden meydana gelmiştir.

Bu dönemde Lozan değendirmesi yapanlardan biri de A. Afetinan'dır. Afetinan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*⁹⁷ (3. baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1991, 222 s.)'nde, 1919-1923 dönemi gelişmeleri yıllara göre değerlendirmeye çalışmış ve 1923 yılı değerlendirmesini İzmir İktisat Kongresi ile birlikte Lozan Konferansı ve Antlaşmasına ayırmıştır (s. 101-128). Ayrıca, İsmet İnönü de, 1973'te Türk Tarih Kurumu'nda bir konferans vermiş ve bu da daha sonra *İstiklâl Savaşı ve Lozan* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1993, 30 s.) adıyla yayınlanmıştır.

97 Bu eserin ilk baskısı, 1973, ikincisi de 1977 tarihinde yapılmıştır.

Aynı şekilde Lozan Antlaşması'na hasredilmiş bir başka çalışmada, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin yayınladığı *Lozan'ın 50. Yılına Armağan*'dır.⁹⁸ Bu armağanda değerli makaleler yayınlanmıştır. Bunlardan dikkat çeken bazı yazılar şunlardır: Beşir Hamitoğulları, "İktisadî Sistemimizin Oluşmasında Lozan Andlaşmasının Etkileri"; Sina Akşin, "Kurtuluş Savaşında ve Lozan'da İngiltere ve Fransa İle İlişkiler"; Doğu Ergil, "Boğazlar Üzerinde Bitmeyen Kavga (1923-1976)"; Bülent Tanör, "Lozan'a Giden Yıllarda Türk Anayasa Tezinin Doğuşu"; Tahir Çağa, "Türkiye'de Deniz Kabotajı Tekeli".

Bu dönemde, (1970'ten sonra) bir Kıbrıs Türkü olan ve araştırmalarını İngiltere'de sürdüren Salahî R. Sonyel, İngiliz arşivlerinden hareketle, Millî Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti tarihi alanında, yazdığı kitap ve makalelerle temayüz etmeye başlamıştır. Onun ilk cildi 1973'te, ikinci cildi ise 1986'da Türk Tarih Kurumunca yayınlanan *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*⁹⁹ adlı eserini özellikle zikretmeliyiz. Söz konusu eserin birinci cildi Mondros Mütarekesinden (30 Ekim 1918) TBMM'nin açılışına (23 Nisan 1920) kadarki devreyi kapsarken, ikinci cilt, TBMM'nin açılışından Lozan Konferansının sonuna kadar olan dış politika olaylarını anlatmaktadır. Konumuz açısından, Sonyel'in eserinin ikinci cildi önemlidir. Bu alanla ilgili olarak Türkiye'deki resmî tarih tezine uygun bir üslup kullanmasına, İngiliz arşiv belgelerine çoğunlukla sanki doğruyu içeriyormuşçasına kritik etmeden eserinde yer vermesine rağmen tarihî olayları hikâye ederken sıklıkla yaptığı alıntılar, Sonyel'in bu iki ciltlik eserini "satırarası okuma" yöntemi-ni kullanan araştırmacılar için değerli kılmaktadır.

Bunun dışında Sonyel'in, konumuzla ilgili olarak iki kitabı daha vardır: Bunlardan biri, *Atatürk, The Founder of Modern Turkey* (Ankara, 1989), bir biyografi çalışmasıdır. İkinci eser, İngiliz istihbarat raporlarına dayanarak yazdığı *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri* (Ankara: TTK Yayınları, 1995)'dir. Bu eserin tamamı dış politik gelişmelerle ilgili olmakla beraber özellikle "Lozan Konferansı Dönemi" daha da önemlidir.

Salahi Sonyel'in Millî Mücadele ve Cumhuriyet tarihi alanında dış politikayı kapsayan makaleleri de vardır. Bunları ismen sayarsak şunlardır: "Mustafa Kemal'in İngiliz Dışişlerini Karıştıran Tutumu ve Bir Mektubu", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Aralık, 1971, c. IX, sy. 51, s. 4-13; "Mudanya

⁹⁸ Bu armağan kitap, adı geçen fakülteye bağlı Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Münasebetler Enstitüsü tarafından 1978'de yayınlanmıştır.

⁹⁹ Aynı zamanda bu eser, *Turkish Diplomacy 1918-1923* adıyla 1975'te, Londra'da basılmıştır.

Bırakışmasının Ellinci Yıldönümü”, *Belleten*, Temmuz 1973, c. XXXVII, s. 145, s. 95-111; “İngiliz Gizli Belgelerine Göre İşgal Gücünün Türkiye’deki Son Günleri ve Cumhuriyetin Kuruluşu”, *Belleten*, Ocak 1978, c. XLII, sy. 165, s. 105-146; “Lozan’da Türk Diplomasisi”, *Belleten*, Ocak 1974, c. XXXVI-II, sy. 149, s. 41-116; “Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasamız”, *Belleten*, Ekim 1977, c. XLI, sy. 164, s. 657-744; “Kurtuluş Savaşı Günlerinde Batı Siyasamız”, *Belleten*, Ocak 1981, sy. 177.¹⁰⁰

Yahya Akyüz’ün *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922* (2. baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1988, 406 s.) adını taşıyan eseri de önemlidir. Türk Kurtuluş Savaşına yönelik Fransız kamuoyunun bakışımı Fransız basınından hareketle ortaya koymaya çalışan bu eserde, Lozan Konferansı öncesi Fransız kamuoyunun görüşlerini öğrenmek mümkündür.¹⁰¹

Bu bağlamda yabancı basının ele alındığı iki eser de Bilâl Şimşir’e aittir. *Dış Basında Laik Cumhuriyetin Doğuşu* (çev. Cüneyt Akalın, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1999, 281 s.) adını taşıyan eserinde Londra, Paris, New York, Roma ve Sofya’da çıkan bazı İngilizce ve Fransızca gazetelerden derlenen yazılar arasında Lozan Konferansı ile ilgili birçok yazı bulunmaktadır. Bu yazılar (s. 40-232), Kasım 1922-Ocak 1924 tarihleri arasında olup kısmen de olsa, İngiliz, Fransız, Amerikan, İtalyan ve Bulgar kamuoyunun bakışımı yansıtması bakımından önemlidir.¹⁰²

Lozan Konferansının konu edildiği bir başka eser de Kemal Melek’in *Doğu Sorunu ve Millî Mücadelenin Dış Politikası* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978, 185 s.)’dır.¹⁰³ Bu eserin beşinci bölümünün bir kısmı Lozan Konferansı (s. 140-148)’na ayrılmıştır. Her ne kadar Amerikan, İngiliz, Fransız ve Türk belgeleri kullanılmışsa da Lozan Konferansı kısmı yaklaşık sekiz sayfa ile anlatılmıştır. Ayrıca, K. Melek’in *İngiliz Belgelerinde Musul Sorunu, 1890-1926*, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983, 67 s.) adlı bir kitabı daha vardır. Bu kitabın “Lozan Konferansı ve Sonrası” adını taşıyan dördüncü bölümünde “Lozan Görüşmelerinde Musul” kısmı (s. 29-43) Lozan araştırmaları için önemlidir. Ancak Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri 1919-1926* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Ya-

100 Son üç makale, Sonyel’in *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II* adlı eserinin birinci, ikinci ve beşinci bölümlerini oluşturmaktadır. Anlaşılan o ki, Sonyel, eserinin tamamını Türkçe yayınlamadan önce adı geçen bölümleri, *Belleten*’de yayınlamıştır.

101 Yahya Akyüz’ün eseri, ilk baskısını 1975’te yapmıştır. Eserin ikinci baskısına eklenmiş olan “Lausanne Konferansı Başlarken Fransız Kamuoyu” adlı üçüncü kısmı, daha önce Ocak 1981’de *Belleten* (c. XXXV, sy. 177)’de yayınlanmıştır.

102 Bu eser, çevirmenin, Bilal Şimşir’in *Dış Basında Atatürk ve Türk Devrimi 1922-1924* adlı, TTK tarafından 1981’de yayınlanan kitabından yaptığı çevirilerden meydana gelmiştir.

103 Bu kitabın ilk baskısı, Der Yayınları tarafından 1985’te yayınlanmıştır.

yınları, 1978, 350 s.) adlı eserinde, Türk kaynaklarının yanı sıra İngiliz kaynaklarını da kullanarak Lozan Konferansını yaklaşık otuz beş sayfa (s. 253-288) içinde ele almıştır. Ö. Kürkçüoğlu, Lozan Konferansı ile Musul sorununun çözümlendiği Ankara Antlaşması arasındaki yılları (1922-1926) “barışın kurulması dönemi” olarak adlandırmıştır.¹⁰⁴

Mim Kemal Öke, *Musul-Kürdistan Sorunu 1918-1926* (İstanbul: İzYayın-cılık, 1995, 350 s.) adlı eserinin bir kısmını (192-121) Lozan Konferansı dip-lomatik gelişmelerine ayırmıştır. Öke eserinde Türk ve İngiliz kaynaklarını kullanmıştır. Öke'nin Lozan'da ele alınan sorunlarla ilgili bir başka eserinin adı *Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu* (İstanbul: İzYayın-cılık, 1996, 390 s.)'dur. Bu eser, esas itibarıyla Ermeni so-runuyla ilgilidir. Yazar, “Ermeni Sorununun Çözülmesi (1917-1923)” adını verdiği eserinin üçüncü bölümünde (s. 270-312), Lozan Konferansın-da azınlıklar ve Ermeni meselesini ele alırken konferansta “Ermeni dosya-sı”nın nasıl kapatıldığını değerlendirmiştir. Ayrıca belirtelim ki, M. Kemal Öke, her iki eserini tarih ve uluslararası ilişkiler açısından ele almıştır.

Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul (Ankara, 1998), bir Ata-türk Araştırma Merkezi yayınıdır. Aslında, 28 Ocak 1997'de Konya'da dü-zenlenmiş olan bir sempozyumun bildirilerinin yanı sıra eklenen makale-lerden meydana gelen bu yayında, Lozan Konferansı, Musul meselesi çer-çevesinde ele alınmıştır. Sözkonusu yayında şu bildiri ve makaleler dikkat çekicidir: Dursun Gök, “1924 Türk Basımında Musul Meselesi” (bildiri), Fa-hir Armaoğlu, “Lozan Konferansı ve Musul Sorunu” (makale); Semih Yalçın, “Misak-ı Millî ve Lozan Barış Konferansı Belgelerinde Musul Meselesi” (makale),¹⁰⁵ İlker Alp “ Misâk-ı Millî” (makale).

Son yıllarda *Misâk-ı Millî*, Lozan Konferansı ve Musul meselesi konu-sunda yeni eserler yayınlanmıştır. Bunlardan biri Mustafa Budak'a ait *İde-alden Gerçeğe Misâk-ı Millî'den Lozan'a Dış Politika* (İstanbul: Küre Yayın-ları, 2002, 588 s.)'dır. Bu eser, *süreç* kavramı içinde, *Misâk-ı Millî* ve 1920-1923 yılları arasında, TBMM'nde yapılan dış politika üzerindeki tartışma-larla ilgili bir analiz çalışmasıdır ki, Lozan Konferansı, bu tartışmalarda ge-

104 Zaten Kürkçüoğlu, 1922-1926 yılları arasındaki dönemi, eserinin üçüncü bölümünde birlikte ele almıştır. Ayrıca, o dönemdeki Türkiye'nin iç ve dış politik konumunu an-la-yabilmek için Kürkçüoğlu'nun eserinin sonuç bölümünün mutlaka okunması gerek-lidir. Ona göre, Türkiye ve Mustafa Kemal Paşa, içeride Batılı modele uygun yapısal de-ğişikliklere gidebilmesi için dış politikada istikrara ihtiyaç duymuştur. Bu yüzden Musul meselesi gibi sorunlar karşısında Türkiye, fazla ısrarcı olamamış ve İngiltere ile anlaşmak zorunda kalmıştır.

105 Bu makale, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası* (Ankara, 2000, s. 309-325) adlı eserde yeniden yayınlanmıştır.

niş yer tutmuştur. Ayrıca yazar, eserinin sonuç bölümünde, Lozan Barış Antlaşmasının genel bir değerlendirmesini yaptıktan sonra okuru, *Misâk-ı Millî* üzerinde düşünmeye davet etmektedir. İkinci eser, İhsan Şerif Kaymaz'ın *Musul Sorunu* (İstanbul: Otopsi Yayınları, 2003, 639 s.)'dur. Eserinin alt başlığını "Petrol ve Kürt sorunları ile bağlantılı tarihsel ve siyasal bir inceleme" koyan Kaymaz, büyük ölçüde İngiliz belgeleri ve Milletler Cemiyeti belgelerinin yanı sıra sayıca az Türk, Amerikan ve Irak belgelerinden yararlanarak hazırladığı eserinde, 1918-1926 yıllarında arasında Musul meselesinin petrol, bağımsız Kürdistan ve Türk Millî Mücadelesi eksenindeki hikayesini anlatmaktadır. Bu eserin üçüncü bölümü (s. 235-375) "Lozan ve Sonrası" adını taşımaktadır. Konu, eserin tümünde olduğu gibi analitik bir tarzda işlenmiştir.¹⁰⁶ Aynı şekilde petrol merkezli bir başka eser de Hikmet Uluğbay'a ait *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*¹⁰⁷ (Gözden geçirilmiş, güncelleştirilmiş, genişletilmiş yeni baskı, Ankara: Ayraç Yayınevi, 2003, 535 s.)'dir. Bu eserde, "Lozan'da Petropolitik" (s. 324-416) adlı bir bölüm vardır. Suphi Saatçi, tarih yöntemi kullanarak *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri* (Ötüken Yayınevi, İstanbul 2003, 283 s.)'ni yazmıştır. Bu eserin "Musul Meselesi" başlıklı bölümünde "Lozan Konferansı ve Musul Meselesi" (s. 121-160) ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir.

Lozan Konferansı sırasında İngiliz Parlamentosu'nda yapılan tartışmalar hakkında Türkçede az sayıda bilimsel çalışma vardır. Bu konuda Ömer Kürkçüoğlu öncüdür ve *Türk-İngiliz İlişkileri 1919-1926* adlı eserinde İngiliz Parlamento tartışmalarına yer vermiş ve ardından bu konuyu "İngiliz Parlamentosu'nda Türkiye Üzerine Tartışmalar (1919-1923)" adıyla *Seha L. Meray'a Armağan* (Ankara: AÜSBF Yayınları, 1982, c. II, s. 429-486)'a daha ayrıntılı bir şekilde yazmıştır. Aradan uzun bir zaman geçtikten sonra, Mustafa Çufalı, "Lozan Konferansı ve Antlaşması Üzerine İngiliz Parlamentosu'nda Yapılan Tartışmalar" (*Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Temmuz 2000, c. XVI, sy. 47, s. 561-601) adını taşıyan yazıyla ilişkin İngiliz Parlamentosu'nda yapılan Lozan Konferansına tartışmaları değerlendirmiştir.

Mevlüt Çelebi'nin *Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2002, 491 s.) ile Fabio L. Grassi'nin *İtalya ve Türk Sorunu 1919-1923 Kamuoyu ve Dış Politika* (çev. Nevin Özkan-Durdu Kundakçı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003, 283 s.) adlı eserleri, Türk ve İtalyan kaynaklarından hareketle Türk-İtalyan ilişkilerini

106 Yazanın meslektan tarihçi olmadığı hem özgeçmiş ve hem de özellikle *Misâk-ı Millî* konusunda kullandığı kaynaklardan anlaşılmalıdır. Ayrıca, İngiliz belgelerinin fazlasıyla etkisinde kaldığı gözlenmektedir.

107 H. Uluğbay'en eserinin ilk baskısı, 1995'te *Turkish Daily News* tarafından yapılmıştır.

ele alırlarken Lozan Konferansındaki siyasî gelişmeler üzerinde de durmuşlardır. Daha ziyade klasik bir tarih çalışması olan Mevlüt Çelebi'nin eserinde Lozan Konferansı, "Barışa Kadar Türk-İtalyan İlişkileri" adını taşıyan beşinci bölümünde (s. 387-420) işlenmiş ve sonuç bölümünde (s. 421-426) ise Anadolu hareketinin İtalya'yı Yunanistan karşısında "caydırıcı bir güç" olarak gördüğü, buna karşılık aynı dönemde İtalyanların Türkiye siyasetinin "fedakârlık" ve "Türlere yardım" ekseninde yürütüldüğü değerlendirilmiştir. FL. Grassi'ninki ise tarih eseri olmasının ötesinde, 1919-1922 yılları arasında İtalyanların Anadolu'ya yönelik yayılcı siyaseti ile İtalyan diplomasinin diğer hedefleri ve bu arada yazarın ifadesiyle "müttefiklerin Türkiye'ye karşı siyasetinin genel mantığı ve Türk direnişinin gelişmeleri arasındaki etkileşimi" inceleyen bir araştırmadır. Grassi, Lozan Konferansı ile ilgili gelişmeleri, eserinin beşinci bölümde (s.165-215) anlatmıştır. Ona göre, İtalya, İtilâf devletlerinin Türk politikasından ayrılmaya çalışmasına rağmen Türk zaferi karşısında "Fransız-İngiliz emperyalizminin bozgunundan kurtulamadığı gibi yarar da sağlayamadı" (s. 226).

Hemen belirtelim ki, Soğuk Savaşın sona ermesinden sonra dünyada küreselleşme ve yerelleşme tartışmalarının yoğunluk kazandığı, millî devlet/ulus-devlet yapılarının sorgulandığı süreçte, azınlıklar önemli bir tartışma konusu olmuştur. Türkiye'de de benzer gelişmeler yaşanmış ve azınlıklar, Lozan Barış Antlaşması çerçevesinde tartışılmaya başlanmıştır. Bu alanda dikkate değer çalışmalardan biri Baskın Oran'ın *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*'dur. Ayrıca, muhtasar olmakla beraber Oran'ın bir başka eseri ise *Küreselleşme ve Azınlıklar* (Güncelleştirilmiş ve Genişletilmiş 3. Basım, Ankara: İmaj Yayıncılık, 2000, 156 s.) adını taşımaktadır. Bir çeşit ders kitabı olan çalışmasında *küreselleşme* ve *azınlık* kavramlarını teorik açıdan izah ettikten, azınlıkların uluslararası korunmasının tarihçesini verdikten sonra "Azınlık Sorunları ve Türkiye" bölümünde, "Türkiye'nin İç Azınlıklar Politikası: Lausanne Antlaşması Ne Diyor" başlıklı alt kısımda (s. 129-146), Lozan Antlaşmasında azınlık hakları ve Türkiye'nin tavrı incelenmektedir. Ayrıca B. Oran'ın Lozan'da azınlıklar meselesi hakkında bir makalesi ("Lozan'da Azınlıkların Korunması Bölümünü Yeniden Okurken", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Haziran-Aralık 1994, c. XLIX, sy. 3-4) daha bulunmaktadır.

Levent Ürer, *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları* (İstanbul: Derin Yayınları, 2003, 332 s.) adlı eserinin üçüncü bölümünü (s. 191-315) "azınlıklar ve Lozan'da tescil edilmeleri" konusuna ayırmıştır. Yazar, tarihçi olmamakla beraber, sahip olduğu uluslararası ilişkiler formasyonundan hareketle, *Türkiyeli* ve *Türk* kimliklerinin ayrışmasında azınlıkların rolünün kaçınılmazlığı-

nı kabul etmesinin ardından Lozan'da azınlıkların rolünü dönemin uluslararası ortamının genel bakışı çerçevesinde değerlendirmiştir. Elçin Macar ise, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003)'nde, Lozan Konferansında azınlıklar, nüfus mübadelesi ve patrikhane meseleleri üzerinde durmuştur (Üçüncü Bölüm: s. 95-116). Özellikle, patrikhane ve siyasî faaliyetleri meselesi, E. Macar'dan önce de bazı araştırmalara konu olmuştur. Türkiye'de ciddi anlamda ilk çalışma, bir ilahiyatçı olan Süreyya Şahin'e ait olup *Fener Patrikhanesi ve Türkiye* (2. baskı, İstanbul, 1996) adını taşımaktadır. İkincisi ise Adnan Sofuoğlu'nun *Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri* (İstanbul, 1996) adlı eseridir. Son olarak Bülent Atalay, Osmanlı arşiv belgelerine dayalı olarak *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)* (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001, 350 s.) adlı eseri yazmıştır. B. Atalay'ın eserinde, "Lozan Antlaşması ve Fener Patrikhanesi" (s. 197-231) konusu ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır.

Lozan ile ilgili bu araştırmalardan başka, genellikle Marksist açıdan yazılmış bazı eserler de vardır. Mesela, Doğan Avcıoğlu'nun üç ciltlik *Millî Kurtuluş Tarihi* (İstanbul, 1974)'nin ikinci cildi Lozan dönemini kapsamaktadır. Aynı şekilde Yalçın Küçük de *Türkiye Üzerine Tezler 1908-1978* (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1978)'de, millî mücadele ile birlikte Lozan Antlaşmasının değerlendirmesini yapmıştır. Fikret Başkaya ise *Paradigma'nın İflası (Resmî İdeolojinin Eleştirisine Giriş)*'nda (İstanbul: Doz Yayınları, 1991) Lozan Barışı hakkında alışılmadık ve aykırı görüşlerini açıklamıştır. F. Başkaya, Türk Kurtuluş Savaşının antiemperyalist olmadığı düşüncesindedir. Genç bir araştırmacı olan Tolga Ersoy da, tıpkı F. Başkaya gibi gerek millî mücadele ve gerekse Lozan Konferansı sürecinde Mustafa Kemal Paşa ve Ankara hükümetinin tavrının hiç de antiemperyalist nitelik taşımadığı iddiasını *Lozan Bir Antiemperyalizm Masalı Nasıl Yazıldı* (İstanbul: Sorun Yayınları, 2002, 192 s.) adlı eserinde dile getirmiştir. Çünkü ona göre, Lozan'da Avrupalı devletlerle yeni şartlarda emperyalist bir ilişki onanmış ve üstelik Türkiye, üretim biçimi olarak kapitalist ilişki tarzını benimsemiştir.

Lozan sürecine Sovyet görüşlerini öğrenmek için kaynak eserler sınırlıdır. Bunlardan ilki, SSCB İlimler Akademisinden Prof. Vladimir Potyemkin başkanlığındaki bir heyetçe hazırlanan *Uluslararası İlişkiler Tarihi-Başlangıçtan Bugüne Diplomasi Tarihi-III* (çev. Attila Tokatlı, İstanbul: May Yayınları, 1979, 554 s.)'dir. Bu genel nitelikli eserde, iki bölüm (40. ve 41. bölümler) halinde Lozan Konferansı anlatılmıştır (s. 372-402). Bundan başka, Sovyet tarihçisi A.M. Şamşutdinov'un *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923* (çev. Ataol Behramoğlu, İstanbul: Doğan

Kitapçılık, 1999, 367 s.) ile Bülent Gökay'ın *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1923-1923)* (çev. Sermet Yalçın, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, 264 s.) adlı eserleri, Türk ve Rus (Bülent Gökay, İngiliz belgelerini de kullanmıştır) belgelerinden yararlanmaları bakımından Türk-Sovyet ilişkileri için değerli çalışmalardır. 1923-1945 dönemi itibariyle gerek Şamşutdinov ve gerekse Gökay'ın eserleri, Lozan için önemlidir. Bununla beraber, Şamşutdinov, tarihî olayları değerlendirirken "Marksist terminoloji"yi kullanmış; B. Gökay ise yer yer yorumlarında, "Marksist hassasiyetleri"ni devreye sokmuştur.¹⁰⁸

Daha önce sözünü ettiğimiz Baskın Oran'ın editörlüğünde yayınlanan *Türk Dış Politikası I (1919-1980)* adlı hacimli eserde, Lozan Barış Antlaşması, bizzat B. Oran tarafından yazılmıştır. "Lausanne Barış Antlaşması" adını taşıyan bu kısım (s. 215-238), "1919-1923 Kurtuluş Savaşı" adlı bölümde işlenmiştir. Daha ziyade enformatik nitelik taşıyan bu kısımda, Sevr-Lozan mukayesesi de yapılmıştır.

Batı dünyasında klasikleşmesine rağmen Türkçe'ye yeni çevrilen Matthew Smith Anderson'un *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme* (çev. İdil Eser, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001, 442 s.) adını taşıyan eserinin son bölümü olan "Barış Antlaşması (1918-1923)" ile "sonuç" bölümünde, uluslararası ilişkiler açısından, Lozan Barışı değerlendirilmiştir. Anderson'a göre, Lozan Barışı ile Doğu Sorunu sona ermiştir.

Ancak, Lozan Barış Antlaşması, bazı genel nitelikli Türkiye Cumhuriyeti tarihi ve Türk devrim tarihi eserlerine de konu olmaktadır: Atatürk Araştırma Merkezi'nce yayınlanan çok yazarlı *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I* (Ankara, 2000);¹⁰⁹ Ahmet Mumcu'nun *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi* (Dördüncü Baskı, Ankara, 1976, 234 s.);¹¹⁰ Şerafettin Turan'ın *Türk Devrim Tarihi*, (2. Kitap, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1992, 342 s.).¹¹¹

Yeni Türkiye Yayınları arasından çıkan 22 ciltlik *Türkler* (Ankara, 2002) adlı ansiklopedik çalışmada millî mücadele ve cumhuriyet dönemleri dış

108 Bu durum, özellikle Şamşutdinov'da belirgindir ve eserini Sovyet döneminde yazmasından dolayı normaldir. B. Gökay ise daha ziyade Anadolu'ya yönelik Türk komünistlerin faaliyetleri ve akabetleri konusunda tavrını göstermektedir. Mesela, Mustafa Suphi gibi Türk komünistlerinin ölümüyle ilgili olarak, Sovyetler'in tepkisizliğini eleştirmekte (s. 136) ve sonuç bölümünde de "yerel komünistlerin Türkiye'de devrimci bir geleceğe dair iyimserlikleri sadece yersiz olmakla kalmıyordu, geçmişe bakıldığında bu aynı zamanda bir tür kendi kendini tuş etme" (s. 206) şeklinde yorumlamaktaydı. Bu durum, yazarın ideolojik kimliğiyle ilgilidir.

109 Eserin beşinci bölümü, "Zaferin Tescili: Lozan (Lausanne) Antlaşması" (s. 371-394)'na tahsis edilmiştir.

110 Ahmet Mumcu, uzun olmamakla beraber Lozan'ı "Zaferin Hukuki Sonuçları" başlığı altında değerlendirmiştir (s. 98-107).

111 Turan, "Lozan Barış Konferansı" nı dokuz sayfada (s. 283-292) anlatmıştır.

politikasının ihmal edilmediğini görmekteyiz. *Türkler* (c. 16)'de, "Millî Mücadele Diplomasisi ve Lozan" başlığı altında İlker Alp ("Misâk-ı Millî Hedeflerinin Lozan Antlaşması'na Yansıması", s. 293-305), Veysi Akın, ("Lozan Barış Antlaşması", 24 Temmuz 1923, s. 306-318) ve Toktamış Ateş ("Lozan Beklentileri", s. 319-326)'in yazıları bulunmaktadır.

Bu arada, İnönü Vakfı'nca 1993'te İstanbul'da düzenlenen ve 1994'te yayınlanan *70. Yılında Lozan Barış Antlaşması Uluslararası Seminer*'den söz etmeliyiz. Seminerde on bir bildiri sunulmuş ve ardından dört kişinin katıldığı "Günümüz Dış Politikasında Lozan Paneli" düzenlenmiştir. Seminerdeki bildiriler ve sahipleri şunlardır: Oral Sander "Lozan'ın Uluslararası Tarih Açısından Yorumu", Maria Antonia Di Casola, "İtalya ve 1923 Lozan Antlaşması"; Bilâl N. Şimşir, "Lozan ve Çağdaş Türkiye'nin Doğuşu"; Mihail Maxim, "Romanya'nın Lozan Konferansı'ndaki Yeri"; Byron Theodoropoulos, "Lozan Antlaşması Üzerine Düşünceler"; John M. Vander Lippe, "Öteki Lozan Antlaşması: Amerikan Kamuoyunda ve Resmi Çevrelerinde Türk-Amerikan İlişkileri Tartışması"; Zeki Arkan, "Lozan Barış Konferansı ve İzmir Kamuoyu"; Michael Dockrille, "Lozan Konferansı ve İngiltere"; Masami Arai, "Lozan Konferansı Karşısında Japonya'nın Tutumu"; Selim Deringil, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Köprü Olarak Lozan"; Keith Jeffery-Alan Sharp, "Lord Curzon ve 1922-1923 Lozan Konferansı'nda Gizli İstihbaratın Kullanımı". Panele katılanlar ise şunlardır: Ali L. Karaosmanoğlu, "Değişen Uluslararası Sistem ve Lozan Düzeni: Giriş"; Duygu Bazoğlu Sezer, "Lozan'dan Bu Yana Uluslararası Sistemdeki Değişimler ve Günümüzde Türkiye Üzerindeki Etkileri"; Bruce R. Kunibolm, "Savaş Sonrası Dünyalar: Lozan Konferansı ve Soğuk Savaş Sonrası"; Semih Vaner, "Lozan Antlaşması'nın Işığında Azınlıklar ve Sınırlar".

Özellikle, Bruce R. Kunibolm ve Semih Vaner'in panel konuşmaları, günümüzde Türk dış politikası açısından uyarıcı niteliktedir. Kunibolm, tarihçi John Gaddis'e atfen Soğuk Savaş sonrasında uluslararası alanda bütünleşme ve parçalanma güçleri arasında bir kapışmanın varlığını hatırlatarak Türkiye'nin konumunun Lozan döneminden çok daha karmaşık ve farklı olduğuna işaret etmiştir (s. 185). Semih Vaner ise Soğuk Savaş sonrası uluslararası şartların Türkiye'yi yeni sınır düzenlemelerine zorlayabileceği uyarısında bulunmuştur (s. 197).

Lozan'da Türkiye lehine çözümlenememiş bir diğer mesele de Boğazlar meselesidir. Bu mesele, Temmuz 1936 tarihli Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile çözüme kavuşmuştur. Buna rağmen Boğazlar meselesi, 1945 yılına kadar Sovyetlerin yayımlacı siyaseti ile Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'na sokulması tartışmalarının merkezinde yer almıştır. Daha önce zikrettiğimiz resmî belge ve yayınları birtarafa bırakırsak, birçok araştırmanın yapıldığı or-

tamda, ilk olarak C. Bilsel'in *Türk Boğazlar* (İstanbul, 1948)'ını sayabiliriz. Ancak C. Bilsel bu araştırma öncesinde, *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası* (1939, s. 3-16)'nda yayınlanan "Dünya Barış Buhranında Boğazlar" adlı bir makale yazmıştır. Rifat Selim Burçak da, "İkinci Dünya Savaşında Boğazlar Meselesi" (*AÜSBFD*, Ankara, 1947, c. II, sy. 1-2, s. 191-204)'ni yazmıştır. Kemal Baltalı'ya ait *1936-1956 Yılları Arasında Boğazlar Meselesi* (Ankara, 1959) adını taşıyan kitap ise Boğazlar meselesinin 1936'da bitmediğini, sonraki yıllarda da önemini koruduğunu ortaya koymaktadır. Tabii ki burada Sovyetler'in büyük etkisi vardır. İşte bu etkinin boyutlarını Feridun Cemal Erkin *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi* (Ankara, 1968)'nde ortaya koymuştur. F.C. Erkin, Boğazlar meselesinin tarihini özetledikten ve Lozan ile Montrö süreçlerini anlattıktan sonra 1939-1945 dönemi savaş içi gelişmeler ile Mart 1945 sonrasında Türk-Sovyet ilişkilerinde yaşanan gerginlikler üzerinde durmuştur. Aynı şekilde K. Gürün de *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*'nde, aynı dönemdeki gelişmeleri anlatmış ve 1945 sonrası olayları "dostluğun sona erışı" diye nitelemiştir.

Dışişleri Bakanlığı'nın bir yayını olan *Montreux ve Savaş Yılları* (Ankara, 1973) ise yazılı eserlerin yanı sıra bakanlık arşivinde bulunan belgeleri kullanması bakımından değerlidir. Ayrıca Yüksel İnan'a ait *Türk Boğazlarının Siyasal ve Hukuksal Rejimi* (Ankara, 1986) adlı eser de önemlidir.

Yeni Türkiye yayınları arasında çıkan *Türkler* (XVI c.) adlı ansiklopedik eserde yer alan Sadık Erdaş'a ait "İki Savaş Arasında Türk Boğazları" (s. 672-684) adlı yazı, bilinen kaynak ve araştırmalardan hareketle hazırlanmış, Boğazlar meselesini ana hatlarıyla özetleyen bir çalışmadır. Sevim Toluner ise *Milletlerarası Hukuk Açısından Türkiye'nin Bazı Dış Politika Sorunları* (İstanbul: Beta Yayınları, 2000) adını taşıyan daha önce yayınlanmış yazılarını topladığı eserinde Boğazlar meselesiyle ilgili dört makaleye yer vermiştir. Bu makaleleri ismen zikretmek bile yeterlidir: "Boğazlardan Geçiş Düzenleme ve Montreux" (s. 291-297); "Boğazlardan Geçiş Düzenleme ve Montreux Andlaşması" (s. 299-305); "Boğazlardan Geçiş ve Türkiye'nin Yetkileri" (s. 307-329); "Milletlerarası Suyollarının Ulaşım-Dışı Kullanımları Hukuku Konusunda Son Gelişmeler" (s. 331-345).

Lozan Antlaşmasında Türkiye lehine çözümlenemeyen bir sorun da Ege adalarının statüsüdür. Her ne kadar bu sorun, Lozan Antlaşmasından sonraki yıllarda biraz da Türk-Yunan dostluğu hatırına "sümen altında" tutulmuş ise de II. Dünya Savaşından sonra Şubat 1947 Antlaşması ile İtalya'nın elinde bulunan adaların Yunanistan'a verilmesi üzerine Türkiye'nin güvenliği açısından ciddiye kazanmıştır. Bu tarihten sonra Ege adaları meselesi Türk-Yunan ilişkilerinde önemli bir gündem maddesi olmuştur.

Hemen belirtelim ki, bugün Ege adaları üzerindeki araştırmalar geniş bir literatür oluşturmuştur. Bu konuda, sadece, *Ege Sorunu Bibliyografyası (A Bibliography of the Aegean Question)* (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1997)'ni zikretmek bile yeterlidir. Yine de biz bazı araştırmalara değineceğiz.

Tabiatıyla sorunun kökenini öğrenmek hususunda Bilâl Şimşir'in iki ciltlik *Ege Sorunu Belgeler/Aegean Question Documents* (Ankara: TTK Yayını, 1989) adlı belge yayınına bilmek gerekmektedir. İkinci olarak Osman Olcay'ın *Sevres Andlaşmasına Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanaqları ve Bunlara İlişkin Belgeler)* (Ankara: A.Ü.SBF Yayınları, 1981) adını taşıyan eserini hatırlatmalıyız. Bu eser, İngiliz Dış Politika belgelerinden (*Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series: c. VII ve c. VI-II*, Rohan Butler ve J.P.T. Burry (ed.), London, 1958) yapılmış çevirilerden oluşmaktadır. Söz konusu belgeler, daha ziyade Sevr Barış Antlaşması öncesinde yapılan beş konferansın tutanaklarından ibarettir. Bunun dışında belgesel niteliğinden dolayı Seha Meray'ın 9 ciltlik *Lozan Konferansı Tutanağı ve Belgeleri*'ni, S. Meray-O. Olcay'ın *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması ve Sevr Andlaşması İle İlgili Belgeler)*, (Ankara, 1981)'ni, devletlerarası hukuk açısından değerlendirmeleri açısından C. Bilsel'in iki ciltlik *Lozan* adlı eserini hatırlatmalıyız.

Ancak araştırma olarak ilk zikredeceğimiz çalışma, Şerafettin Turan'a ait "Rodos ve 12 Ada'nın Türk Hakimiyetinden Çıkışı" adlı *Bulleten* (1965, c. XXIX, sy. 113, s. 77-119)'de yayınlanan makaledir. İkinci eser, Hüseyin Pazarci'nin *Doğu Ege Adalarının Askerden Arındırılmış Statüsü* (Ankara, 1986)'dür. Eser, milletlerarası hukuk açısından yazılmıştır. H. Pazarci'nin bir başka çalışması da "Lozan Andlaşmasından 1974'e Kadar Ege'ye İlişkin Gelişmeler ve Yunanistan'ın Ege Politikası" (*III. Askeri Tarih Semineri*, Ankara, 1986) adlı bildirisidir. Yine devletler umumî hukukçusu Sevim Toluner ise *Limni Adası'nın Hukukî Statüsü ve Montreux Boğazlar Konvansiyonu* (İstanbul, 1987)'nu yazmıştır.¹¹² Aslında bir bildiri olan bu çalışmasında S. Toluner, 1912-1923 yılları arasında Ege sorununun tarihçesine değindikten ve Lozan hükümlerini değerlendirdikten sonra 1936 tarihli Montrö Boğazlar Sözleşmesini ele almıştır. Ona göre, Limni adası, Türkiye'nin rızası alınmadan askerleştirilemez ve mevcut hal, adayı Yunanistan'a veren antlaşmalara aykırıdır.

1990'lı yılların ortasında Ege'de ortaya çıkan Kardak krizi, Türkiye'nin Ege'deki gelişmelere daha bilimsel yaklaşmasını sağladı ve birbiri ardından

112 Bu araştırma daha sonra Sevim Toluner'in *Milletlerarası Hukuk Açısından Türkiye'nin Bazı Dış Politika Sorunları* (İstanbul: Beta Yayınları, 2000) adlı derlemesinde yeniden yayınlanmıştır.

Ege adaları konusunda araştırmalar yayınlandı. Bunlardan dikkate değer çalışmalardan biri Ali Kurumahmut'un yayına hazırladığı *Ege'de Temel Sorun Egemenliği Tartışmalı Adalar* (Ankara: TTK Yayınları, 1998, 141 s.)'dir.¹¹³ Bu ortak yayında şu makaleler bulunmaktadır: Ali Kurumahmut, "Ege'de Egemenliği Tartışmalı Adalar Sorununun Ortaya Çıkışı" (s. 1-32); Cevdet Küçük, "Ege Adalarında Türk Egemenliği Dönemi" (s. 33-80); Sertaç Hami Başeren, "Ege'de Ada, Adacık ve Kayalıkların Uluslararası Andlaşmalarla Tayin Edilen Hukukî Statüsü" (s. 81-116). Bu alanda ikinci çalışma, Stratejik Araştırma ve Etüdler Millî Komitesi (SAEMK) adına Sertaç Hami Başeren-Ali Kurumahmut'un birlikte hazırladıkları *Ege'de Egemenliği Devredilmemiş Adalar* (Ankara, 2003) adını taşıyan eserdir. Girişten (s. 1-7) sonra şu yazılar mevcuttur: Ali Kurumahmut "Uluslararası Andlaşmalara Göre Ege Adalarının Egemenlik Devirleri" (s. 9-68); Sertaç Hami Başeren, "Uluslararası Sürekli Hakem Mahkemesi'nin Eritre-Yemen Kararının Ege'deki Egemenlik Uyuşmazlığına Tesirleri", (s. 69-). SAEMK'in ikinci çalışması, Prof. Dr. İdris Bostan'ın editörlüğünde hazırlanmış *Ege Adaları'nın İdarî, Malî ve Sosyal Yapısı* (Ankara, 2003, 183 s.) adlı bir tarih araştırmasıdır. Adı geçen araştırma, editörün yazdığı önsöz ve girişten (s. 1-5) sonra şu makalelerden meydana gelmiştir: Feridun Emecen, "XV-XIX. Yüzyıllarda Ege Adaları'nda Osmanlı İdarî Teşkilâtı" (s. 7-31); Ali Fuat Örenç "Ege Adalarında İdarî Yapı (1830-1923)" (s. 32-56); Feridun Emecen, "Ege Adalarında Malî Yapı" (s. 57-90); Vahdettin Engin, "Ege Adalarında Tanzimat Dönemi ve Sonrası Malî Uygulamalar (1839-1923)" (s. 91-114); Ömer İşbilir, "Ege Adalarında Osmanlı Vakıfları" (s. 115-134); İlhan Şahin, "Osmanlı Klasik Döneminde Ege Adalarında Nüfus ve Nüfus Hareketleri" (s. 135-152). Ayrıca, esere yazılan sonuçta (s. 153-156), Ege adalarının fethedildikleri sırada, idarî açıdan coğrafi özellikleri gereği Anadolu'nun bir uzantısı/parçası kabul edildiğinden merkezî yapı içinde yer aldığı, daha sonra Cezair-i Bahr-i Sefid eyaleti haline geldiği ve Tanzimat'ın ardından ise adalarda Lozan'a kadar sürecek yeni bir dönemin başladığı vurgulanmıştır.

3.7.2 Genel Eserler (1923-1945 Dönemi İle İlgili Yayınlar)

Bu bağlamda ilk eser, Mehmet Gönlübol-Cem Sar'ın *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*'dir. Bu eserde, Lozan Antlaşmasından sonraki Türk dış politikası, 1923-1932 ve 1932-1938 şeklinde iki döneme ayrılmıştır. İlk dönem, Türk-Yunan, Türk-İngiliz, Türk-Sovyet, Türk-İtalyan, Türk-Fransız ve Türkiye'nin Doğulu Devletlerle Münasebetleri başlıkları altında "ikili ilişkiler" tarzında ele alınmış ve bu arada, Musul meselesi de

¹¹³ Bu kitaba yazdığı önsözde Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr Yusuf Halaçoğlu, eserin bir proje kapsamında Osmanlı arşiv belgelerine dayalı olarak hazırlanmış, Türkiye'nin Ege sorunu ile ilgili ilk ciddi eserlerinden biri olduğunu belirtmiştir.

Türk-İngiliz ilişkileri içinde incelenmiştir. İkinci dönem ise, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girişinden başlayarak önce, Balkan Antantı, Sadabad Paketi ve Montreux Sözleşmesi gibi "çok taraflı ilişkiler"i ve daha sonra da ilk dönemde olduğu gibi Türk-Sovyet, Türk-İtalyan, Türk-Alman, Türk-İngiliz, Türk-Fransız ilişkileri "tek taraflı ilişkiler" biçiminde ele alınmıştır. Tabiatıyla Türk-Fransız ilişkileri içinde Hatay meselesi de işlenmiştir.

Mehmet Gönlübol'un editörlüğünde yayınlanan *Olaylarla Türk Dış Politikası*'nda 1923-1939 dönemini (s. 59-136), M. Gönlübol-C. Sar ikilisi yazarken, 1939-1945 dönemini (s. 137-190), Ahmet Şükrü Esmer-Oral Sander birlikte yazmışlardır. Bu yazıda, hem kronoloji ve hem de sorunlar gözetildikten sonra Türkiye'nin durumu incelenmiştir. Mesela, "İtalya'nın Yunanistan'a Saldırması ve Türkiye" ile "Almanya'nın Balkanlara İnmesi ve Türkiye" buna iki örnektir. Ayrıca, Türk dış politikasının bilinen genel konularının (Türk-İngiliz-Fransız İttifakı, Türkiye'nin Balkan Antantını Canlandırma Teşebbüsü ile İngiltere'nin Türkiye'yi Savaşa Sokma Gayretleri gibi), yanı sıra Türkiye Üzerinde Alman-Rus pazarlığı, Hitler'in Teminatı ve Türk-Sovyet Saldırmazlık Deklarasyonu gibi dönemin uluslararası ilişkilerini ve özellikle II. Dünya Savaşı'nın gidişatını etkileyecek konular da işlenmiştir. Esmer ve Sander'in yazısı, hem analitik ve hem de kronolojiyle birlikte tematik olması bakımından, dönemle ilgili Türk dış politika araştırmaları için dikkatle okunmalıdır.

Fahir Armaoğlu'nun *20. Yüzyılın Siyasi Tarihi*'nde 1923-1945 dönemi Türk dış politikası, daha öncede belirttiğimiz gibi 1923-1930, 1930-1939 ve 1939-1945¹¹⁴ gibi üç döneme ayrılarak, ikili ve çok taraflı ilişkiler şeklinde incelenmiştir (s. 321-358 ve 407-418). F. Armaoğlu'nun eseri, gerek uluslararası ilişkiler bakış açısı ve gerekse kullandığı kaynaklar bakımından önemlidir. Aynı şekilde Rıfat Uçarol'a ait *Siyasi Tarih (1789-1994)* ise, aynen M. Gönlübol-Cem Sar'ın eserinde olduğu gibi 1923-1939 dönemini, 1923-1932 ve 1932-1939 şeklinde ikili tasnife ayırmıştır. 1923-1932 dönemi, genellikle "ikili ilişkiler" biçiminde ele alınırken (s. 554-574), 1932-1939 dönemi tematik açıdan (Türkiye ve Balkan Antantı, Boğazlar Meselesi, Hatay Sorunu gibi) incelenmiştir (s. 575-594). Ancak, Rıfat Uçarol, "II. Dünya Savaşı ve Türkiye"yi incelerken daha ziyade kronolojik düzen içinde tematik yöntemi tercih etmiş; olayların içinde Türkiye'nin konumu ve tavrını ortaya koymaya çalışmıştır. Yazar bu dönemi de Savaşın Başlarında Türk Dış Politikası (1939-1941), Türkiye'nin Savaşa Katılmaya Zorlanması ve Dış Po-

114 F. Armaoğlu, 1939-1945 dönemi Türk dış politikasını, daha önce "İkinci Dünya Savaşında Türkiye" adıyla *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* (Ankara, 1958, c. XIII, sy. 2, s. 139-179)'nde yayınlamıştır.

litikasındaki Gelişmeler (1941-1945) ve Türkiye'nin Almanya'ya Savaş İlan Etmesi (1945) şeklinde üç ayrı dönemde ele almıştır (s. 628-656).

Diplomat Kamuran Gürün, dış politikayla ilgili iki eserde de 1923-1945 dönemi Türk dış politikasını anlatmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu eserlerden ilki, II. Dünya Savaşı'nda Türk dış politikası ile, 1923-1945 yılları arasındaki Türk-Rus ilişkilerini anlattığı *Dış İlişkiler ve Türk Dış Politikası (1939'dan Günümüze Kadar)*'dir. İkincisi ise, ilgili döneme ait iki ciltlik *Savaşın Dünyası ve Türkiye*'dir.¹¹⁵ Bu ciltler, genel devletlerarası ilişkileri ve bu arada, Türkiye'nin dış politikasıyla ilgili gelişmeleri, ikili ve çok taraflı ilişkiler şeklinde ele almaktadır. Dönem olarak da, 1919-1925 (c. I) ile 1926-1939 (c. II) yıllarını kapsamaktadır.

Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl dizisinin üç kitabı, 1923-1946 yıllarına aittir. Bunlardan ilki, *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı* (Ankara, 1974, 368 s.)'dir.¹¹⁶ 1923-1934 yıllarını kapsayan bu eserde konu tertibini olayların tarihî öneminden ziyade diplomatik faaliyetin yoğunluğu belirlemiştir. Bundan dolayı eser, girişten (s. 1-9) sonra Türkiye'nin dış ilişkileri, ikisi (Milletler Cemiyeti ve Balkan Paktı) dışında ikili ilişkiler şeklinde ele alınmıştır. Ayrıca, ilişkiler ele alınırken yeri geldiğinde mektup, protokol, anlaşma, antlaşma ve konuşma gibi metinlere aynen yer verilmiştir.

Bu dizinin ikinci kitabı, *Montreux ve Savaş Öncesi Yılları 1935-1939* (Ankara, 1973, XVI + 247 s.) adını taşımaktadır. Sekiz bölümden oluşan kitapta, Montreux Konferansı Öncesinde Akdeniz'in Durumu ve İtalya, Montreux Konferansında Hazırlık Safhası, Montreux Görüşmeleri, Montreux Müzakereleri Esnasında ve Sonrasında Türk-Sovyet İttifak Antlaşması Görüşmeleri, Sadabad Paktı, Hatay Meselesi, Türk-İngiliz-Fransız Beyannâmesi ve Üçlü İttifak Antlaşması, 1939 Türk-Sovyet Antlaşması Teşebbüsü gibi konular işlenmiştir.¹¹⁷

Üçüncü eser ise *İkinci Dünya Savaşı Yılları 1939-1946* (Ankara, 1976, 316 s.) adını almaktadır. Esas itibarıyla eser, Savaş Yılları ile Savaş Sonu ve Türkiye olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Bu incelemenin amacı, yazarlarının¹¹⁸ ifadesiyle, tarihî olayların bütünü ele almaktan ziyade

115 C. I (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1986) ve c. II (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1997).

116 Dizinin üçüncü cildini oluşturan bu eserin Balkan Paktı'na kadar olan Türk dış politika olayları, Şükran Güneş, Balkan Paktı kısmı da Ali Hikmet Alp tarafından yazılmıştır.

117 Bu eserdeki ilk üç bölüm, Suha Umar, dördüncü bölüm Ali Hikmet Alp-Üstün Dinçmen, beşinci ve altıncı bölümler Emine Örs, yedinci ve sekizinci bölümler ise A. Hikmet Alp-Ü. Dinçmen tarafından yazılmıştır.

118 Bu cildin büyük kısmı A. Hikmet Alp, "İngiltere ve Balkanlar" ile "Türk-Alman Dostluk ve Tarafsızlık Anlaşması" bahisleri ise Üstün Dinçmen tarafından derlenmiş olup kısmen Türk Dışişleri belgelerinden yararlanılmıştır.

Türkiye'nin savaş yıllarındaki dış politikası hakkında belgelere dayanan aydınlatmalarda bulunmaktadır. Bundan dolayı eser, kronolojik değil tematik açıdan tertiplenmiştir. Nitekim bu aydınlatma işlemi, şu konular çerçevesinde yapılmaya çalışılmıştır: İngiltere ve Balkanlar (s. 1-46), Almanya'nın Balkanlara İnişi ve Etkileri (s. 47-83), SSCB ve Balkanlar (s. 84-95), Türk-Alman Dostluk ve Tarafsızlık Anlaşması (s. 96-120), Rus-Alman Savaşı ve Türkiye (s. 121-150), Kahire Görüşmeleri (s. 150-177), 1943 Yazından İtibaren Müttefikler Stratejisindeki Gelişmeler (s. 178-186), II. Kahire Görüşmeleri ve Tahran Konferansı (s. 187-219), Türk-Alman Bağlantılarının Kesilmesi (s. 220-238) ve 1 Ağustos 1944'ten Postdam'a Kadar Türk-Sovyet Bağlantıları (s. 239-316).

Ali Halil'in yazdığı *Atatürkçü Dış Politika ve Nato ve Türkiye* (Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1968) adını taşıyan eser ise Kurtuluş Savaşından 1960'ların sonuna kadar olan dönemdeki Türk dış politikasını antiemperyalist gelenek açısından değerlendiren bir çalışmadır. Öyle ki yazar, Türkiye'yi uydu-laştırdığı düşüncesiyle NATO'dan çıkılmasını savunmaktadır. Ayrıca Johannes Glasneck'in, *Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye* (çev. Arif Gelen, Ankara: Onur Yayınları, 1976) adlı eserini de belirtmeliyiz. Adı geçen eserin "Barışçı Bir Dış Politika" adlı bölümü, Atatürk döneminde, Türkiye'nin ikili ve çok taraflı dış ilişkilerini değerlendirmektedir. Bu eserde de antiemperyalist söylem hakim olup Türk-Sovyet ilişkileri başta olmak üzere, Türk-İngiliz, Türk-Fransız, Türk-Yunan, Türk-İran ve diğer Ortadoğu devletleriyle dış ilişkiler ele alınmaktadır.

Bu arada, bir asker olan Hüseyin Hüsnü Erkilet'in *İkinci Dünya Harbi ve Türkiye* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1945), Selim Deringil'in *Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası* (Birinci Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, 281 s.) ile Edward Weisband'ın *2. Dünya Savaşı ve Türkiye* (çev. M.A. Kayabağ-Örgen Uğurlu, 2. baskı, İstanbul: Örgün Kitabevi, 2002) adlı çalışmalarını hatırlatmalıyız. H.H. Erkilet, savaş döneminde Türkiye'nin konumunu askerî açıdan değerlendirmiştir. S. Deringil ise genellikle İngiliz arşiv belgelerine dayalı yaptığı çalışmasında, II. Dünya Savaşında, savaşa girmeme esasına dayalı "tarafsızlık" denilen bir dış politika izlemeye çalışan Türkiye'nin, bunda oldukça başarılı olduğunu belgeleriyle ortaya koymaktadır.¹¹⁹ E. Weisband, çoğunlukla Türk yetkililerle yaptığı özel görüşmelerden ve Türk kaynaklarından yararlanmak suretiyle 2. Dünya Savaşında Türkiye'nin dış politikasını, dış politika-kamuoyu ilişkisi içinde çözümlenmeye çalışmıştır. Weisband da, Deringil gibi Türkiye'nin

119 Bununla beraber S. Deringil'in İnönü'ye özel bir muhabbeti olduğu, İnönü ile ilgili yaptığı değerlendirmelerde göze çarpmaktadır.

tarafsızlık politikasında başarılı olduğu görüşündedir. Ancak, Şubat 1945'te resmen savaşa katılmasının, savaş sonrası yapılanmalarda, Türkiye'yi bir büyük devletin "dümen suyuna sürüklenmek" zorunda bıraktığı düşünce-sindedir. Ona göre bu politika, "küçük devlet politikasıdır" (s. 295-298).¹²⁰

Hemen belirtelim ki, Türkiye'de, devletin öncülük ettiği tarihe "kesinti-li" bakışa rağmen, son yıllarda tarih araştırmalarında olduğu gibi dış poli-tika araştırmalarında da, doğal olarak Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişi "tarihî süreç/süreklilik" açısından değerlendiren çalışmalar da artmaya başladı. Bu örneklerden biri, Faruk Söylemezoğlu'nun derlediği *Türk Dış Politikası Analizi* (İstanbul: Der Yayınları, 1994, s. 520) adlı eser olup II. Abdülhamid döneminden (1876) Soğuk Savaş sonrasının ilk yıllarına (1993) kadar olan bir zaman diliminde Türk dış politikasıyla ilgili çeşitli makalelerden meydana gelmektedir. Çoğu makale, dönem olarak 1945-1993 yıllarına ait olup, 1923-1945 dönemi hakkında sadece dört makale göze çarp-maktadır: Özden Zeynep Alantar, "Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi" (s. 49-77); Faruk Söylemezoğlu, "II. Dünya Savaşı Döneminde Türkiye'nin Dış Politikası: Tarafsızlıktan NATO'ya", (s. 79-88); Mensur Ak-gün, "Türk Dış Politikasında Bir Jeopolitik Etken Olarak Boğazlar", (s. 213-224); Günay Göksu Özdoğan, "II. Dünya Savaşı Yıllarındaki Türk-Alman İlişkilerinde İç ve Dış Politika Aracı Olarak Pan Türkizm", (s. 357-372).

Yukarıda sözünü ettiğimiz yeni bakışın egemen olduğu bir çalışma da, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Sempozyumu*'dur.¹²¹ Türk diplo-masisinin 200 yıllık gelişme sürecini analitik tarzda göstermek için hazırlanan bu sempozyumda, 1923-1945 dönemi Türk dış politikasıyla ilgili şu makaleler sunulmuştur: Sina Akşin: "Atatürk'ün Dış Siyaset Modeli" (s. 275-280); Aydın Alacakaptan, "Türk-Sovyet İlişkileri 1921-1945", (s. 281-292); İsmail Soysal, "İki Dünya Savaşı Arasında Avrupa'da Kuvvet Dengeleri ve Barışçı Türkiye", (s. 293-296); Fahir Armaoğlu, "Türkiye'nin Hitler Almanya'sı

120 E. Weisband'ın eserinin İngilizce adı *Turkish Foreign Policy 1943-1945, Small State Diplomacy and Great Power Politics (Türk Dış Politikası 1943-1945, Küçük Devlet Diplomasisi ve Büyük Devlet Politikaları)* Princeton University Press, Princeton 1975. Nedenise, Türkçe çeviride bu alt başlıklar kullanılmamıştır. Ayrıca, Weisband, bütün II. Dünya Savaşında Türkiye'nin dış politikasını değil sadece 1943-1945 gibi iki senelik bir dönemi incelemektedir.

121 Bu sempozyum, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı ile Türk Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin işbirliğiyle 15-17 Ekim 1997 tarihleri arasında Ankara'da düzenlenmiştir. Sempozyumda, Osmanlı Dönemi (1920 öncesi) ile ilgili 23 ve Türkiye Cumhuriyeti dönemi (1920-1997) hakkında 47 olmak üzere 70 bildiri sunulmuştur. 1920-1945 dönemi sözkonusu olduğunda 8 bildiri sunulmuştur. Sempozyum bildirileri 1999'da *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç* adıyla Türk Tarih Kurumu'na basılmıştır.

ile İlişkileri 1933-1941", (s. 297-308); İ. Soysal, "1936 Montreux Sözleşmesi ve Sonradan Çıkan Sorunlar", (s. 309-326); İ. Soysal, "1937 Sadabad Paktı" (s. 327-342); Ahmet Şükrü Esmer, "Savaş İçinde Türk Diplomasisi, 1939-1945" (s. 343-360); Dilek Barlas, "Türkiye'nin 1930'lardaki Balkan Politikası", (s. 361-372); İ. Soysal, "Son 50 Yıllık Dönemde Türk Arap İlişkileri 1918-1997", (s. 515-524).

Ansiklopedik nitelikli *Türkler*'in 16. cildinin modern Türkiye tarihinin 1920-1960 dönemi iç ve dış politika olaylarına ayrıldığını görmekteyiz. 1923-1945 dönemi Türk dış politikası ise, klasik ikili tasnife uygun olarak Atatürk ve İnönü dönemleri şeklinde ele alınmıştır. Her iki dönem, genel olarak hem ikili ilişkiler ve hem de tematik açılardan incelenmiştir. Bir makale de, biyografik nitelik taşımaktadır. Tabii olarak yazıların çoğu tarihçiler tarafından yazılmış olup Atatürk dönemi hakkındadır. Şöyle ki; Mustafa Yılmaz, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası 1919-1938", (s. 579-596); Ramazan Tosun, "Türk-Rum Mübadelesi", (s. 597-608); Zülal Keleş, "Musul Meselesi", (s. 609-624); Hikmet Öksüz, "Atatürk Döneminde Balkan Politikası 1923-1938", (s. 625-642); Sabahattin Özel, "Atatürk Dönemi Türkiye-Yunanistan İlişkileri", (s. 643-653); Nicolae Ciahir, "Atatürk Döneminde Türkiye-Romanya İlişkileri", (s. 654-660); Mevlüt Çelebi, "Atatürk Dönemi Dış Politikasında İtalya Faktörü, 1923-1938", (s. 661-671); Sadık Erdaş, "İki Savaş Arasında Türk Boğazları", (s. 672-684); Süleyman Hatipoğlu, "Hatay'ın Türkiye'ye Katılması", (s. 685-690), Melih Tınal, "Atatürk'ün Dışişleri Bakanı: Tefik Rüşdü Aras", (s. 691-700); Gothard Jaeschke, "I. ve II. Dünya Savaşlarında Türkiye'nin Dış Politikası", (s. 798-802);¹²² Wayne Bowen, "Türkiye ve İkinci Dünya Savaşı: Tarafı Fakat Savaşmayan Ülke", (s. 803-812); Ramazan Çalık, "Türk-Alman İlişkileri 1923-1945", (s. 813-822); Süleyman Seydi, "İngiliz Özel Harekât Birimi'nin (SOE) İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'deki Faaliyetleri", (s. 823-834).

Buna karşılık Baskın Oran'ın editörlüğünü yaptığı *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular Belgeler, Yorumlar, İde* ise yazarların niteliğinden dolayı uluslararası ilişkiler bakış açısı hakim olmakla beraber, editöre göre bu bakış açısı, "disiplinlerarası yaklaşım"dır. Buna rağmen söz konusu eserde 1923-1945 dönemi Türkiye'nin dış politikası, genel olarak Batı Avrupa ve Ortadoğu gibi coğrafya eksenli olup daha sonra ikili ilişkiler biçiminde ya da doğrudan SSCB ve Yunanistan gibi ikili ilişkiler tarzında kaleme alınmıştır. Ayrıca, 1923-1939 ve 1939-1945 dönemleri için ayrı ayrı birer "dönem bilançosu" yazılmış; konuların daha iyi anlaşılabilmesi için

122 G. Jaeschke'nin bu makalesi daha önce *Bulleten* (1972, c. XL, sy. 164, s. 733-743)'de yayınlanmıştı.

“kavram kutuları”, haritalar, döneme ilişkin karikatürler, posterler, resimler ve gazete sayfaları konularak “olay canlandırması” amaçlanmıştır.

Bu edisyon çalışmada, 1923-1945 dönemi Türk dış politikasıyla ilgili başlıca şu yazılar bulunmaktadır: 1923-1939: Baskın Oran, “Dönem Bilançosu”, (s. 241-257); *Batı Avrupa'ya İlişkiler*: İlhan Uzgel-Ömer Kürkçüoğlu, “İngiltere'yle İlişkiler”, (s. 258-277); İ. Uzgel, “Fransa'yla İlişkiler”, (s. 277-279); Melek Fırat-Ö. Kürkçüoğlu, “Sancak (Hatay) Sorunu”, (s. 279-292); İ. Uzgel “İtalya'yla İlişkiler”, (s. 292-297); İ. Uzgel “Almanya'yla İlişkiler”, (s. 297-306); İ. Uzgel “Uluslararası Güvenlik Sorunları ve Türkiye”, (s. 306-313); Erel Tellal, “SSCB'yle İlişkiler”, (s. 314-324); M. Fırat, “Yunanistan'la İlişkiler”, (s. 325-356); *Ortadoğu'yla İlişkiler*: A. Akdevelioğlu-Ö. Kürkçüoğlu, “İran'la İlişkiler”, (s. 357-369); A. Akdevelioğlu-Ö. Kürkçüoğlu, “Afganistan'la İlişkiler”, (s. 364-365); A. Akdevelioğlu-Ö. Kürkçüoğlu, “Sadabad Pakiti”, (s. 365-369); Kudret Özersay “Montreux Boğazlar Sözleşmesi”, (s. 370-384); *II. Dünya Savaşı*: B. Oran, “Dönemin Bilançosu”, (s. 387-398); Mustafa Aydın “İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye, 1939-1945”, (s. 399-476).

Bunun dışında Türk dış politikasıyla ilgili 1923-1945 dönemini de kapsayan daha uzun dönemli çalışmalara da rastlamaktayız. Bu konuda Y. Hikmet Bayur'un çalışmaları dikkat çekicidir: “Son Yirmi Beş Yıllık Tarihimize Bakışlar”, (*Bellekten*, Temmuz-Ekim 1938, c. II, sy. 7-8, s. 309-335); “Birinci Genel Savaştan Sonra Yapılan Barış ve Anlaşmalarımız”, (*Bellekten*, Temmuz 1965, c. XXIII, sy. 115, s. 499-516). Ayrıca, Yuluğ Tekin Kurat'ın “Elli Yıllık Cumhuriyetin Dış Politikası 1923-1973”, (*Bellekten*, Nisan 1975, c. XXXIX, sy. 154, s. 265-308) adlı makalesi de genel hatlarıyla adı geçen dönem içindeki Türk dış politikasının özetidir. Aynı şekilde İsmail Soysal “Cumhuriyet Döneminde Türk Diplomasi” (*XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 12-16 Eylül 1994 Kongreye Sunulan Bildiriler, IV*, Ankara: TTK Yayınları, 1999, s. 1443-1457) adlı bildirisinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin geleneksel barışçı politikası, güvenlik sorunu ve uluslararası işbirliği, Batı ile ilişkilerin önceliği, Türk diplomasisinin niteliği ile süreklilik gösteren özellikleri üzerinde durmuştur. Yine bu bağlamda teori-pratik ilişkisini irdeleyen bir başka isim de Oral Sander'dir. O. Sander'in özellikle “Türkiye'nin Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri” (*A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Eylül-Aralık 1982, c. XXXVII, sy. 3-4, s. 105-112) adlı makalesini anmak gerekmektedir. Bu makalesinde O. Sander, esas itibarıyla bir siyasal tercih sonucunda Batı'ya yönelen Türkiye'nin sözkonusu dünyaya girmesinin Batı'nın elinde olduğu gerçeğinin altını çizmektedir. Sander'in uzun dönemli dış politika değerlendirme yazılarından biri de 20. yüzyılın özelliklerine ilişkindir: “20. Yüzyıl Tarihinin Temel Özellikleri” (*Seha L. Meray'a Armağan*, Ankara: AÜSBF Ya-

yını, 1982, c. II, s. 533-562). Ayrıca, Ankara Üniversitesi 1991/1992 öğretim yılı açılış dersinde Türk dış politikasını genel hatlarıyla, 1990'lara kadar dönemler halinde, sürekliliği gözeterek anlatması dikkat çekicidir. Sander'in bir başka çalışması ise 60 yıllık Türk-Yunan ilişkileriyle ilgilidir: "I. Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk-Yunan İlişkileri: 60 Yıllık Kısır Döngü" adlı yazısında O. Sander, Türk-Yunan ilişkilerinin başlıkta ifade ettiği gibi "kısır döngü" halindedir.¹²³

Diğer taraftan 1923-1945 dönemi Türk dış politikasına ilişkin, genel nitelikli olmalarına rağmen "dönemi kavratın" makaleler de yok değildir. Bunlardan ikisi, Haluk Ülman'ın biri müstakil diğeri Oral Sander ile beraber *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*'nde yazdıkları "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968)" (I: Ankara, 1968, c. XXIII, sy. 3, s. 241-273; II: Ankara, 1972, c. XXVII, sy. 1, s. 1-24) adlı yazıdır. Aynı şekilde, Mehmet Gönlübol-Ömer Kürkçüoğlu ise, periyodu Atatürk dönemi ile sınırlayarak "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bakış" (*Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Mart 1985, c. I, sy. 2, s. 451-473) yaparak sözkonusu dönemdeki önemli gelişmelerle, dönemin dış politikasının temel niteliklerini değerlendirmişlerdir.¹²⁴ Bu değerlendirmeyi Hamza Eroğlu, Atatürk'ün dış politikasının veciz ifadesi olan "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" ilkesi çerçevesinde yapmıştır: "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" (*Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Mart 1985, c. I, sy. 2, s. 435-449). Aynı dergide Yusuf Sarımay da, 1920-1999 arası dönem Türk dış politikasını genel olarak değerlendirmekte ve günümüzde Avrupa Birliği tartışmalarında "millî çıkar"ın gözetilmesini Atatürk dönemini örnek göstererek vermektedir: "Atatürk'ten Günümüze Türk Dış Politikası Hakkında Genel Bir Değerlendirme", (*Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Kasım 2000, c. XVI, sy. 48, s. 857-886). Nur Bilge Criss de Y. Sarımay gibi Atatürk'ten günümüze (Kasım 2002) kadar olan "Türkiye Cumhuriyeti'nin Dış Politikaları" (*Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, Kasım-Aralık-Ocak 2002-2003, c. 6, sy. 21, s. 141-158)'ni değerlendirmekte ve fakat, Y. Sarımay'dan farklı olarak olaylara "uluslararası ilişkiler açısından" bakmaktadır. Bu bakış açısından hareketle de, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e dış politika mirası, tek parti döneminde politika, Soğuk Savaşta Türkiye ve Soğuk Savaş sonrası Türkiye'nin dış politikaları gibi konulara odaklanmaktadır.

123 O. Sander'in burada zikrettiğimiz yazıları, vefatından sonra, onun bazı dış politika yazılarıyla birlikte *Türkiye'nin Dış Politikası* (2. Baskı, Melek Fırat (der.), Ankara: İmge Kitabevi, 2000) adıyla yeniden yayınlanmıştır. Eserin birinci baskısı 1998 tarihlidir.

124 Gönlübol-Kürkçüoğlu'nun yazısı, daha sonra Atatürk Araştırma Merkezi tarafından *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası* (Ankara, 2000, s. 1-27) adlı derleme eserde yeniden yayınlanmıştır.

II. Dünya Savaşı ve Türkiye'nin dış politikası, makale bazında da bazı bilimsel çalışmaların konusu olmuştur. Nitekim Hasan Köni, "II'inci Dünya Savaşı Öncesinde Türk Dış Politikası" (*Atatürk Yolu*, I/1, Mayıs 1988, s. 43-64) üzerinde dururken bir diplomat olan Turgut Menemencioğlu da "Atatürk'ün Dış Politikası ve Bunun İkinci Dünya Savaşı Uygulaması" (*A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Haziran 1958, c. XIII, sy. 2, s. 201-228) adlı konferansında, meslekî tecrübelerinden istifadeyle Cumhuriyet dönemi Türk dış politikasının esaslarına işaret ettikten sonra Lozan'dan Kahire Konferansı (Kasım 1943)'na kadar olan gelişmeleri anlatmıştır. Yine bir diplomat olan Kamuran Gürün ise Türkiye'nin II. Dünya Savaşına girmesine yönelik faaliyetleri, "Türkiye'yi II. Dünya Savaşı'na Sokma Çabaları" (*Bellekten*, Kasım 1988, c. LII, sy. 204, s. 1455-1468) adlı bir makalede incelemiştir. Feridun Cemal Erkin ise Kahire Konferansını konu edinmiştir: "Türkiye'nin Savaşa Katılması İçin Kahire'de Yapılan Müzakereler", *Bellekten* (Ankara, 1981, c. XLIII, sy. 170). Yuluğ Tekin Kurat, II. Dünya Savaşı'nda Kahire Konferansı üzerinde yoğunlaşmıştır: "Kahire Konferansı Tutanakları (4-7 Aralık 1943) ve Türkiye'yi Savaşa Sokma Girişimleri", *Bellekten* (Ankara, 1983, c. XLVII, sy. 185, s. 295-338). Aynı bağlamda, İzzet Öztoprak da, 30-31 Ocak-1943 tarihli Adana görüşmelerinin askerî yönlerini belgeler ışığında *Bellekten* (Nisan-Ağustos 1999, Ankara, 2000, c. LXIII, sy. 237, s. 597-618)'de yayınladığı "İkinci Dünya Savaşı Döneminde Adana Görüşmelerinin Askerî Yönü (8 Belge ile birlikte)" yazısında¹²⁵ değerlendirmeye çalışmıştır.

Son olarak Yeni Türkiye Yayınları'ndan çıkan 75. yıldönümünde devasa Cumhuriyet özel sayılarından söz etmek gerekmektedir. Bu yayında, 1923-1998 dönemi Türk dış politikasını, tarih, uluslararası ilişkiler ve milletlerarası hukuk açısından değerlendiren yazılar bulunmaktadır. Abdullah Gül Türkiye'nin dış politika retoriğini sorguladığı "Cumhuriyet Dönemi Türk Dış Politikası" adlı yazısında (s. 1311-1317), Türk dış politikasının bilinenin aksine, İnönü dönemine has pasif ve savunma amaçlı bir geleneğe sahip olduğu düşüncesindedir. Ahmet Davutoğlu, Soğuk Savaş sonrası uluslararası gelişmeleri yorumlayarak 21. yüzyılda Türkiye'nin binlerce yıllık tarih ve devlet geleneği içinde, Osmanlı mirasını da reddetmeden milletlerarası işbirliği esasları içinde aktif bir dış politika izlemesi gerektiğini "Uluslararası İlişkilerdeki Gerilim Alanları ve 21. Yüzyıl ile İlgili Projeksiyonlar" adını taşıyan yazısında (s. 1318-1326) dile getirmektedir. Aytaç Eker-Uğur Kılınç ise, Soğuk Savaş sonrası yeni dünya düzeni kurulma sürecinde, Avrupa Bir-

125 İ. Öztoprak, bu yazıyı aynı adla 1997'de, İstanbul'da yapılmış olan Altıncı Askerî Tarih Semineri'ne bir bildiri olarak sunmuştu. Bkz., *Altıncı Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, İkinci Dünya Harbi ve Türkiye* (20-22 Ekim 1997-İstanbul, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1998, s. 182-209).

liği, NATO, AGİT gibi uluslararası kuruluşların akıbeti ile Rusya, Amerika, Ortadoğu, Uzakdoğu gibi bölgelerdeki gelişmeler ışığında Cumhuriyet dönemi Türk dış politikasının esasları üzerinde “Dış Politikada Gelişmeler ve Türk Dış Politika Perspektifleri” adlı yazılarında (1327-1337) durmaktadır. Oya Akgönenç Mugisuddin ise “Cumhuriyetin 75. Yıldönümünde T.C. Dış Politikasının Değerlendirilmesi” (s. 1338-1342)’ni yaparken Türk dış politikasının ana prensiplerinden hareketle, 75 yıllık dönemi, 1923-1938, 1939-1950, 1950-1962, 1962-1979, 1979-1989 şeklinde beş döneme ayırarak genel çizginin statükocu, askerî geleneğe bağımlı, uluslararası değişikliklere açık ve en önemlisi bürokratik olduğunu yazmaktadır. Ramazan Gözen, “75. Yılında Türk Dış Politikasının Analizi ve Değerlendirilmesi” adlı yazısında (s. 1343-1360), Cumhuriyet dönemi Türk dış politikasını “dış politika” ve “ulusal çıkar” kavramlarından hareketle analiz etmektedir. İsmail Soysal, “Türkiye Cumhuriyeti’nin 75 Yıllık Dış Politikası” adlı yazısında (s. 1361-1367), dış politikada geline noktanın barışçı niteliğine bakarak başarılı olduğunu savunmaktadır. Berdal Aral “Atatürk Döneminde Türkiye ve Uluslararası Hukuk” adlı genel değerlendirme yazısında (s. 1368-1374), Türkiye’nin Sovyetler Birliği, Milletler Cemiyeti ve İslam Dünyası ile ilişkileri üzerinde durduktan sonra 1923-1938 döneminde, Türkiye’nin Avrupa Devletler Sisteminin bir uzantısı olan uluslararası hukuk düzenine karşı gelmekten kaçındığını ileri sürmüştür.¹²⁶

3.7.4 Türk-İngiliz İlişkileri

Kronolojik olarak literatüre baktığımızda, ilk olarak, Ahmet Şükrü Eşmer’in “Türk-İngiliz Dostluğunun Temelleri” (*Siyasi İlimler Mecmuası*, Ocak 1939, sy. 94, s. 1-5) adlı makalesine rastlamaktayız. Bu makalenin, 19 Ekim 1939 tarihli Türk-İngiliz-Fransız ittifakı öncesine rastlaması dikkat çekicidir. Söz konusu ittifak Rıfki Salim Burçak’ın makalesinin konusu olmuştur: “İngiliz-Fransız-Türk İttifakı Ekim 19, 1939”, (*Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, c. IV, sy. 1-2 ve 3-4). Bunun dışında, Türk-İngiliz ilişkileri açısından iki eseri daha belirtmeliyiz. İlk olarak Mümtaz Faik Fenik’in yazdığı *Bir Harbin Kitabı, 1939 Harbi Türkiye-İngiltere İttifakı ve Büyük Britanya İmparatorluğu* (Ankara: Zerbamat Basımevi, 1941)’dur. İkincisi ise Rıfki Salim Burçak’a ait *Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri 1791-1941* (İstanbul, 1946) adlı kitap olup söz konusu ilişkilerin yaklaşık 150 yıllık dönemini Rus faktörünü de katarak üçlü ilişki tarzında incelemiştir.

Bulgar tarihçi Ludmila Jivkova ise İngiliz-Alman ve Bulgar arşivlerine dayanarak ve Türkçe kaynakları da kullanarak *İngiliz-Türk İlişkileri 1933-1939* (çev. Muharrem F. Erdinç, İstanbul: Habora Kitabevi Yayınları, 1978,

¹²⁶ *Yeni Türkiye*, Cumhuriyet Özel Sayısı, Eylül-Aralık 1998, sy. 23-24.

272 s.)'u yazmıştır. Beş bölümden oluşan eser, kronolojik olarak İngiliz-Türk ilişkilerini incelemiştir.

Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. yıldönümü) (Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara 1985), Hacettepe Üniversitesi'nce düzenlenen seminer bildiri kitabıdır. İçerdiği toplam 9 bildirinin dördü 1920-1945 arası dönemle ilgilidir: Osman Okyar, "Fethi Okyar'ın 1922 ve 1934 ve 1934-1939 Yıllarında Londra'da İlk Kez Görevlendirilmesinin Işığında Türk-İngiliz İlişkilerinin Savaş Arası Dönemdeki Gelişimi" (s. 61-74); Ömer Kürkçüoğlu, "Türk-İngiliz İlişkileri, 1920'lerden 1950'lere" (s. 61-74); William Hale, "1923 Yılından Sonraki Türk-İngiliz Ticaret İlişkileri: Tecrübeler ve Sorunlar" (s. 93-112) ve Geoffrey Lewis, "Dörtüzyıl Boyunca Türkler ve İngilizler" (s. 112-123).

Nur Özmel Akın'ın hazırladığı bir doktora çalışması olan *Rauf Orbay'ın Londra Büyükelçiliği* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1999, 272 s.), II. Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz ilişkileri açısından önemlidir. 27 Şubat 1942-1 Eylül 1943 tarihleri arasındaki Ankara-Londra yazışmaları esas alınarak yazılan bu eserde, Türkiye'nin savaş dışı kalmasında Rauf Orbay'ın etkileri ve katkıları araştırılmıştır. Bu belgeleri R. Orbay'ın ailesinden elde eden yazar, savaş içindeki Türkiye'nin başarıyla uyguladığı "aktif tarafsızlık siyaseti"nde, Orbay'ın da katkısı olduğu düşüncesindedir.

Bilindiği gibi 1923-1932 dönemi Türk-İngiliz ilişkilerinde, Musul vilayeti meselesi merkezî bir yer tutmaktaydı. Bu bağlamda, Lozan kısmında sözünü ettiğimiz bazı yazar ve eserleri yeniden hatırlatmak gerekmektedir. İlk önce, Kadir Mısıroğlu'nun *Musul Meselesi ve Irak Türkleri* (İstanbul: Sebül Yayınları, 1972, 215 s.)'ni sayabiliriz. Bu eser, yazarın üç ciltlik Lozan kitabıyla birlikte Musul vilayetinin Türkiye'den ayrılmasına kadarki olaylar hakkında öncü çalışmalardır. Ayrıca sözkonusu eserin ikinci bölümünde, 1926-1972 yılları arasında Irak Türklerinin durumu anlatılmaktadır. Ö. Kürkçüoğlu'nun *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Mim Kemal Öke'nin *Musul-Kürdistan Sorunu (1918-1926)* ile Kemal Melek'in *İngiliz Belgelerinde Musul Sorunu* adlı eserleri, özellikle İngiliz belgelerini kullanmaları ve daha bilimsel nitelik taşımaları bakımından dikkate değerdir. Son yıllarda, Kuzey Irak'taki gelişmelerin etkisiyle Musul meselesi, yeniden araştırılmaya başlamıştır. Bu çalışmalardan biri, kendisi de Kerküklü bir Türkmen olan Suphi Saatçi'nin yazdığı *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri* (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2003, 283 s.)'dir. Saatçi'nin eseri, *Türk, Türkmen, Elcezire* ve *Irak* kavramlarının izah edildiği giriş bölümünden sonra sırasıyla "Irak Türklerinin Tarihi", "Musul Meselesi", "Anavatan Türkiye'den Ayrıldıktan Sonra Irak Türkleri" ve "Cumhuriyet Döneminde Türkler" bölümleri halinde 2000 yılına kadar yaşanan gelişmeleri anlatmıştır. Aynı şekilde Şev-

ket Koçasoy'un, *Irak Türkleri ve Türk-Irak İlişkileri, 1932-1963* (İstanbul, 1991) adlı kitabı da gerek içeriği ve gerekse dönemi itibarıyla genel olarak Türk-İngiliz ilişkileri içinde değerlendirilmelidir. İhsan Şerif Kaymaz, *Musul Sorunu, Petrol ve Kürt Sorunları ile Bağlantılı Tarihsel ve Siyasal İnceleme* (Otopsi Yayınları, İstanbul 2003) adlı incelemesinde, meseleyi petrol ve Kürt etkenleri ışığında yeniden araştırmıştır. Kürkcüoğlu, Öke ve Melek gibi İngiliz arşiv belgelerini kullanan Kaymaz, Lozan'dan sonraki gelişmeleri, seleflerinden farklı ve ayrıntılı bir şekilde, Ankara Antlaşmasına kadar incelemiştir. Kaymaz'ın eserinde, Lozan sonrası Musul vilayetinde yaşanan gelişmeler, Haliç Konferansı ve petrol pazarlıklarının anlatıldığı üçüncü bölümün bir kısmı (s. 311-378) Milletler Cemiyeti, Nesturî ve Şeyh Said ayaklanmaları, Musul tahkikat komisyonu raporu, petrolün paylaşımı gibi konuların işlendiği dördüncü (s. 379-564) ve Milletler Cemiyeti'nin Musul vilayetiyle ilgili kararı, tepkiler ve Ankara antlaşmasının yer aldığı beşinci bölümler (s. 565-598) bulunmaktadır. Aynı şekilde, Hikmet Uluğbay'ın *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik* (2. Baskı, Ayraç Yayınevi, Ankara 2003) adlı eseri de değerlidir. Bu eserde, daha önce söylediklerimize ilaveten "Lozan Sonrası Petropolitik" (s. 417-447), "Irak Petrollerinden Türkiye'nin Alacağı" (s. 448-467) ve "Çağın Petropolitigi" (s. 468-485) gibi konular işlenmiştir. Ayrıca, 1880-1952 yıllarına ait 18 belgenin metni de verilmiştir. Bunun dışında, Durmuş Yılmaz'ın özgünlükten uzak *Musul Meselesi Tarihi* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2003, 227 s.)'ni de zikretmeliyiz.

Hemen belirtelim ki, Türk-İngiliz ilişkileri sözkonusu olduğunda, Musul vilayeti meselesinin yanında ikinci mesele de Şeyh Said başta olmak üzere Türkiye'nin doğusundaki ayaklanmalar idi. Bu konuda, *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar 1924-1938*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1972, 500 s.); Behçet Cemal, *Şeyh Said İsyanı* (İstanbul: Sel Yayınları, 1955); Metin Toker, *Şeyh Said ve İsyanı* (İstanbul, 1968); Uğur Mumcu, *Kürt-İslam Ayaklanması* (İstanbul, 1981); Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri I-II, 1920-1927* (İzmir, 1988); Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar* (Ankara, 1992) ve Abdülhaluk Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası* (Ankara: Boğaziçi Yayınları, 1993) Türk kaynaklarına dayalı Türkçe eserlerin birkaçıdır. Ayrıca Mete Tunçay'ın *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)* (Ankara: Yurt Yayınları, 1981) adlı eseri, "değerlendirmeleri" bakımından önemlidir.¹²⁷

127 M. Tunçay, ikinci bölüm olan "Tahrir-i Sükûn Dönemi" başlığı altında, "Şeyh Said Ayaklanması ve Bastırılması" (s. 127-140)'nü değerlendirmektedir. Ayrıca bu konuda literatür geniş olup Türk-İngiliz ilişkileri kapsamında birkaç Türkçe eseri zikretme gereği duyduk.

Hollandalı bilim adamı Martin van Bruinessen'in Türkçeye çevrilen eserleri, Şeyh Said isyanı hakkında değerli bilgi ve yorumları içermektedir. Onun Türkçeye ilk çevrilen ve sosyolojik nitelik taşıyan eseri, *Ağa, Şeyh ve Devlet (Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi)* (çev. Remziye Arslan, İstanbul: Öz-ge Yayınları, ts., 490 s.)'dir. Bruinessen'in adı geçen eserinin beşinci bölümü (s. 327-372) tamamen Şeyh Said isyanına ayrılmıştır. Bu arada, isyanın İngilizlerle ilişkisine değinilerek "İngiliz desteği"nin olmadığı savunulmuştur (s. 361). Bunun dışında Bruinessen'in Türkçeye çevrilen ikinci eseri, makalelerinden oluşan *Kürdistan Yazıları* (4. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, 373 s.)'dir. Bu eserde, sözkonusu isyanla ilgili olarak "Osmanlıcılıktan Ayrılkılığa: Şeyh Sait Ayaklanması'nın Dinî ve Etnik Arka Planı" (s. 123-172) adlı makale bulunmaktadır.

Son olarak Tarih ve Tabiat Vakfı'nın yayınladığı iki ciltlik *Irak Dosyası* (İstanbul, 2003)'ni hatırlatmalıyız. Genellikle, Irak'ın tarihi, Türkmenlerin varlığı, Musul petroleri, Sadabad Paktı, I. ve II. Körfez Savaşı, Ortadoğu'nun yeniden yapılandırılması konularında çeşitli bilimsel yazılar bulunmaktadır. Irak Dosyası'nda, 1923-1945 dönemi Türk-İngiliz ilişkileri açısından şu iki yazı bulunmaktadır: Mustafa Budak, "Milli Bir Ukde: Musul Vilayeti Meselesi" (I: s. 361-418), Mustafa Sıtkı Bilgin, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikası 1923-1938" (II: s. 1-28). Bu arada Erdoğan Karakuş'un doktora tezi olarak hazırladığı İngiliz Belgelerinde *İkinci Dünya Savaşı Öncesi Türk-İngiliz İlişkileri* 1938-1939 (Ankara 2002) eserini zikretmeliyiz. Eserin özelliği, ana metinde, sıklıkla İngiliz arşiv belgelerinden geniş alıntılara yer vermesidir. Ayrıca eserde, 61 adet İngiliz arşiv belgesinin aynen tercümesi de bulunmaktadır.

3.7.4 Türk-Fransız İlişkileri

Bu dönemde Türk-Fransız ilişkileri, Osmanlı Devlet borçları, İskenderun Sancağı dahil Türkiye-Suriye ilişkileri ve II. Dünya Savaşı öncesindeki ittifak girişimleri şeklinde cereyan etmiştir. Dış politika sözkonusu olunca, daha ziyade İskenderun Sancağı ile II. Dünya Savaşı öncesindeki siyasî gelişmeler hakkındaki eserlerden bahsetmemiz gerekmektedir.

Yukarıda zikrettiğimiz Mehmet Gönlübol-Cem Sar, Fahir Armaoğlu, Rifat Uçarol gibi yazarların genel nitelikli eserleri dışında, Ahmet Faik Türkmen'in dört ciltlik *Hatay Manda Tarihi* (İstanbul, 1939); Remzi Sililöz'ün, *Hatay Millî Mücadele Yılları* (Bursa, 1937); Nuri Aydın Konuralp'in *Hatay'ın Kurtuluşu ve Kurtuluş Mücadelesi Tarihi* (İskenderun, 1970), Abdurrahman Melek'in *Hatay Nasıl Kurtuldu* (Ankara, 1966); Tayfur Sökmen'in, *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar* (Ankara, 1978) ile Selim Çelenk'in

Hatay'ın Kurtuluş Mücadelesi Anıları (Antakya, 1997) adlı eserlerini saymıyoruz. Aptülaha Akşin'in *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi* adlı kitabında da "Hatay Meselesi ve Türk-Fransız Münasebetleri" adıyla bir bölüm vardır (s. 302-314). Feridun Cemal Erkin'in *Dışişlerinde 34 Yıl (Anılar-Yorumlar) I* (2. baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1987), İskenderun Sancağı hakkında değerli bilgi ve yorumlara sahiptir. Özellikle, "Sancak Sorunu" (s. 85-90) ve "Antakya Raporu" (s. 91-103) ile "Sancak Sorununun Çözümüne Doğru" (s. 104-110) adlı bölümlerde, 1936-1939 yılları arası anlatılmaktadır. Bu anlatım, yazarın o devirde Beyrut Başkonsolosu olmasından dolayı daha değerli olmaktadır. Bunun dışında fahrî Hataylı olan Mehmet Tekin'in *Tarihte Hatay ve Hatay Devleti* (Antakya, 1986) önemli bir çalışmadır.¹²⁸

Türkiye'de, Türk-Fransız siyasi ilişkileri konusunda değerli isimlerden biri emekli büyükelçi İsmail Soysal'dır. İ. Soysal, genellikle duygusal ve amatörce yazılan Hatay yazılarından farklı olarak, meslekten olması bakımından siyasi olaylara daha soğukkanlı bir bakışla makaleler yazmıştır. Sadece, Soysal'ın Türk-Fransız siyasî ilişkileri ile o çerçevede yazılmış Hatay meselesiyle ilgili yazılarını sıralamak yeterince fikir verebilecektir. İ. Soysal'ın kronolojik olarak yazdığı makalelerini şöyle sıralayabiliriz: "Türk-Fransız Siyasal İlişkileri, 1921-1984", (*Bellekten*, Ekim 1983, c. XXXVII, sy. 188, s. 959-1044); "Türk-Fransız Siyasal İlişkileri, 1921-1948", (*İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, İstanbul, 1948, c. II, sy. 2, s. 315-365); "Hatay Sorunu ve Türk-Fransız Siyasal İlişkileri, 1936-1939", (*Bellekten*, Nisan 1985, c. XXXIX, sy. 193, s. 79-109).

İ. Soysal'dan başka Mete Tunçay, Ahmet Özgiray, Ali Arslan, Hasan Köni gibi siyaset bilimci, tarihçi ve uluslararası ilişkiler uzmanları Hatay meselesini ele almıştır. M. Tunçay, TBMM perspektifinden hareketle "Hatay Sorunu ve TBMM"ni (*Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı*, (Ankara Siyasal İlimler Derneği Yayını, 1976) adlı sempozyuma sunduğu bildiride işlemiştir. Hasan Köni ise "Hatay Sorununa Yeni Bir Bakış" (*Atatürk Yolu*, Kasım 1989, c. 2, sy. 4, s. 535-540)¹²⁹ getirmeye çalışmıştır. Aynı şekilde Ali Arslan da İngiliz arşiv belgelerinden hareketle Hatay meselesinde İngilizlerin ve Arapların tavırlarını ortaya koymaya çalışmıştır: "Hatay Meselesinde İngilizlerin Tutumu", (II. Hatay Tarih ve Folklor Sempozyumu Bildirileri (1992) ve "Hatay Meselesinde Arapların Tavrı", (Güneyde Kültür VII/75, Mayıs 1995, s. 15-23). Ahmet Özgiray da, İngiliz arşiv belgelerine dayanarak iki dönem halinde "Türk-Fransız Siyasal İlişkileri, 1924-1930" (*Ege Üniversite-*

¹²⁸ Bu eserin genişletilmiş hali, *Hatay Tarihi* olarak 1993'te yeniden basılmıştır.

¹²⁹ H. Köni'nin 1921 tarihli Türk-Fransız ilişkileriyle ilgili bir makalesi daha vardır: "1921 Tarihli Türk-Fransız Anlaşması Hakkında Bir Belge", *Atatürk Yolu*, Kasım 1988, c. 1, sy. 2, s. 223-240.

si Tarih İncelemeleri Dergisi, İzmir, 1992, sy. 7, s. 65-80) ve “Türk-Fransız Siyasal İlişkileri, 1930-1938” (*Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, İzmir, 1994, sy. 9, s. 31-44) başlıklı iki makale yazmıştır.

Bunun dışında *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*'nde önceki yıllarda yayınlanan dış politika ağırlıklı yazılardan oluşan *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası* adlı derleme eserde de Hatay meselesiyle ilgili üç makale bulunmaktadır: İlki Ergünoç Akçora'ya ait olup “Hatay'ın Anavatan'a İlhakının Türk Dış Politikasındaki Yeri” (s. 327-354) adını taşımaktadır. Hatay'ın bağımsızlık mücadelesi ve Türkiye'ye katılması devrelerini inceleyen iki makale ise Yusuf Sarınoç tarafından kaleme alınmıştır. Y. Sarınoç'ın Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgelerinden hareketle yazdığı iki makale şunlardır: “Atatürk'ün Hatay Politikası I 1936-1938” (s. 355-418) ve “Atatürk'ün Hatay Politikası II 1938-1939” (s. 419-470). Yine Atatürk Araştırma Merkezi'nce Haziran 1999'da Hatay'da düzenlenen *Anavatana Katılışının 60. Yıldönümünde Hatay*¹³⁰ başlıklı sempozyumun bildiri kitabında da 1923 sonrası dönemle ilgili olarak şu makaleler bulunmaktadır: Yusuf Sarınoç, “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası ve Hatay”; Süleyman Hatipoğlu, “Hatay'ın Kurtuluşunun Fikri Temelleri”; Hamit Pehlivanlı, “Eski Çağdan Günümüze Antakya ve İskenderun Bölgesinin Jeopolitik Önemi; Hüsamettin Yıldırım, “Hatay Meselesinin Türkiye Lehine Çözümünün Türk-Sovyet İlişkilerine Yansımaları”; Mehmet Mursaloğlu, “Misâk-ı Milli ve Bağımsızlığa Doğru Hatay”.

Her ne kadar dış politika çalışması olmasa da Şerife Yorulmaz'ın “Fransız Manda Yönetimi Döneminde İskenderun Sancağı (Hatay)'nın Sosyo Ekonomik ve Siyasal Durumuna İlişkin Bazı Kayıtlar (1918-1939)” (*Atatürk Yolu*, Kasım 1998, c. VI, sy. 22) adlı makalesi 1921-1939 dönemi Türk-Fransız ilişkilerini anlamak bakımından önemlidir.

Genel olarak Türk-Fransız ilişkileri içinde değerlendirilen Türkiye-Suriye ilişkileri konusunda biri tercüme biri telif iki makale vardır: Bunlardan birincisi Ömer Osman Umar'a ait olup “Millî Mücadele Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri 1918-1923” (*Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Haziran 1996, sy. 102, s. 25-39) adını taşımaktadır. İkincisi ise bir tercüme yazısıdır ve Abdülkerim Rafik'in kaleme aldığı “Türkiye-Suriye İlişkileri 1918-1926” (çev. Sebahattin Samur, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Şubat 1994, sy. 88)'dir.

3.7.5 Türk-Alman İlişkileri

1880'lerde başlayan ve I. Dünya Savaşı'nda zirveye çıkan Türk-Alman ilişkileri Osmanlı dönemindeki kadar olmasa da Cumhuriyet döneminde

¹³⁰ Bu sempozyum bildirileri 2001 yılında basılmıştır.

de devam etmiştir. Almanya gibi Türkiye de Lozan Barış Antlaşmasına, rağmen, devletlerarası ilişkilerde yalnızlık içindeydi. Millî Mücadele dönemindeki ilişkilerden dolayı Türkiye, Fransa ve İngiltere ile sorunlar yaşamaktaydı. Almanya'nın böyle bir sorunu bulunmuyordu ve Türkiye açısından sorunsuz bir Avrupa devleti konumundaydı. Bundan yararlanan Almanya, 3 Mart 1924'te Ankara'da imzalanan Türk-Alman Dostluk Antlaşmasından sonra Türkiye ile diplomatik ilişkiler kurdu. 1920'li yıllar boyunca çok sayıda Alman uzman Türkiye'ye tarım, hayvancılık ve mühendislik hizmetleri gibi konularda yardım ve danışmanlık hizmeti vermekteydi. Bu ilişkiler, Hitler döneminde de sürmüştür.

Ancak, sözkonusu ilişkilere rağmen, Türkiye'de 1923-1945 dönemi Türk-Alman ilişkileri konusunda fazla bilimsel araştırma yapılmamıştır. Muhtemeldir ki bunda, 1945 sonrası uluslararası sistemde Almanya'nın etkinliğini kaybetmesi ve Türkiye'nin de ABD ile siyasî, askerî ve iktisadî ilişkilerini geliştirmek istemesi etkili oldu. Az da olsa bazı eserler veya makaleler yazılmıştır.

Bu çalışmalardan ilki, *Atatürk Zamanında Türk-Alman İlişkileri, 1924-1938* (çev. Esin Önal-Ayşe Unalmiser, Ankara, ts. 48 s.) adındaki anonim eserdir. Bunun dışında, Reinhard Hüber'in *Yeni Türkiye Avrupa'ya Giden Yol* (çev. Dr. Osman Zeki Torgay, Prag: Andree Kitabevi, 1943) ile Herbert Melzig'in *Yakın Şarkta Alman Propagandası Hakkında Bir Muhtıra* (Ankara, 1940) adlı eserlerini saymak mümkündür. İsmet Görgülü'nün *İkinci Dünya Savaşı'nda Türk-Alman İlişkileri ve Hitlerin Türk Dostları* (İstanbul, 1968) ise, Türkiye'de Hitler hayranlığının boyutlarına ışık tutmaktadır. Aynı kategoride, Johannes Glasneck'in *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası* (çev. Arif Gelen, Ankara: Onur Yayınları, ts.)'nı belirtmeliyiz. Hatta, R. Davos'un *Faşist Almanya'nın Türkiye'ye Yayılışı* (T.K.P Yayınları, 1977), ideolojik niteliğine rağmen önemlidir. Bu bağlamda, Burhan Oğuz'un yazdığı *Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler* (I. baskı, 1977; II. baskı, 1983, İstanbul)'i zikretmek gerekmektedir. Bu eserde, iki savaş arası dönem ile savaş sırasında Türk-Alman ilişkileri çerçevesinde özellikle Almanya'nın Türkiye'de güttüğü amaçlar üzerinde durulmuştur. Son olarak Alman basınına dayalı iki çalışmadan sözetmeliyiz: Bunlardan ilki, S. Eriş Güler'e ait *Alman Basınında Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti 1910-1944* (Ankara, 1985) adlı eserdir. Bu eser, Almanca gazetelerden derlenmiş bir belge yayınıdır. İkincisi ise Ramazan Çalık'ın *Alman Basınında Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa 1919-1923* (İzmir: Akademi Kitabevi, 2001, 308 s.) adını taşıyan eseridir. Adı geçen eserin Lozan Konferansı ile ilgili Alman gazetelerinden aktardığı bilgiler önem taşımaktadır.

Daha bilimsel anlamda ilk çalışma, Yuluğ Tekin Kurat'ın "İkinci Dünya Savaşında Türk-Alman Ticaretindeki İktisadî Siyaset" (*Bellekten*, Ocak 1961, c. XXV, sy. 97, s. 95-103)'tir.¹³¹ Söz konusu makale, genel nitelikte olup krom ticareti üzerinedir. İkincisi, Andrea Hillgruber'e ait olup "Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarında Almanların Savaş Hedefleri" (*Bellekten*, c. XXXVI, sy. 141, s. 85-87) adını taşımaktadır.¹³²

Türk-Alman ilişkileri konusunda Türkiye'de en ciddi eserlerin sahibi Cemil Koçak'tır. C. Koçak, 1986'da, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)* adlı eserini yayınlamıştır. Bu eser, daha çok Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nden alınmış belgelerden hareketle Türkiye'nin 1938-1945 dönemine ışık tutmaya çalışmıştır. Özellikle, eserin üçüncü bölümünün son kısmı (s. 109-171) ile dördüncü (s. 173-212) ve altıncı bölümleri (s. 259-323) Türk-Alman siyasi ilişkilerini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. C. Koçak, ilk eserinin başlangıç bölümünü oluşturacak şekilde, II. Dünya Savaşı öncesine kadar iki ülke arasındaki ilişkileri, *Türk-Alman İlişkileri 1923-1939 -İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askerî ve Ekonomik İlişkiler-* (Ankara: TTK Yayınları, 1991, 277 s.) adıyla yayınlamıştır. İki bölümden oluşan bu eser, Alman dış politika belgelerinden ve ikinci derecedeki Alman ve Türk kaynaklarından yararlanılarak yazılmıştır. İlgi çekicidir ki, kitabın bölümleri, Almanya'nın konumuna göre belirlenmiş ve konular, Weimar Cumhuriyeti (1923-1933) ile Nazi Dönemi (1933-1939) şeklinde ele alınmıştır.

Cemil Koçak'tan başka Yavuz Özgüldür, *Türk-Alman İlişkileri 1923-1945* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993) adlı bir kitap yazmıştır. Birçok askerî yayında olduğu gibi genel nitelikli olarak ve "rapor mantığı" içinde yazılmıştır. Ayrıca Y. Özgüldür'e ait "Almanya'nın Türkiye ile İlişkilerini Askerî Açıdan Geliştirme Çabaları 1933-1939" (*Askerî Tarih Bülteni*, Şubat 1993, c. XVIII, c. 34, s. 165-170) adını taşıyan bir makale vardır.

Bunun dışında, Selim Deringil'in İngiliz belgelerine dayalı *Denge Oyunu -İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası-* (İstanbul, 1994) adlı eserinin bazı bölümleri, Türk-Alman ilişkilerini de kapsamaktadır. Özellikle, "Nazi-Sovyet Paktı ve Türk Dış Politikası Üzerindeki Etkileri", "Türk-Alman Saldırmazlık Antlaşması", "Almanya'nın Sovyetlere Saldırısı", "Irak ve Suriye Olayları", "İran'ın İşgali", "Krom Sorunu", "Turancılık Sorunu", "Almanya'dan Silah Alımı ve Etkin Tarafsızlık", "Krom Meselesi Yeniden Gün-

131 Bu makalenin İngilizcesi de "A Survey of Economic Policy in the Turco-German Trade During World War II" adıyla aynı dergide yayınlanmıştır.

132 Aslında bu yazı, bir konferans olup 12 Mayıs 1971'de, Türk Tarih Kurumu'nda verilmiştir. Kısa da olsa Almanya'nın I. ve II. Dünya Savaşlarındaki hedeflerinin benzerliği tartışmalarına değinilmiştir.

demde” ve “Almanya ile Diplomatik İlişkilerin Kesilmesi” adını taşıyan kısımlar önemli bilgiler içermektedir.

Fahir Armaoğlu ile İsmail Soysal’ın birlikte yazdıkları “Türkiye’nin Hitler Almanyası ile İlişkileri 1933-1941” (*Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara, 1999, s. 297-307) hacmi az ama önemli bir çalışmadır. Bir siyaset bilimi çalışması olmasına rağmen Günay Göksu Özdoğan’ın *Turan’dan Bozkurt’a - Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, 352 s.) adlı eseri dikkat çekicidir. Türkçü-Turancı akımın II. Dünya Savaşı dönemindeki yükseliş ve düşüş sürecini analiz eden G.G. Özdoğan’ın eserinin dördüncü bölümü (s. 125-178), daha ziyade siyasî tarih niteliğinde olup “Türkiye ve Savaşan Avrupa Devletleri” ile “Türkiye’de Alman Politikası (1941-1943) ve Türkiye’nin Yanıtı” üzerinde durulmaktadır.

Son olarak Joseph Ackermann’ın “İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türk-Alman İlişkileri”, *Atatürk Konferansları* (VI, 1973-1974, Ankara: TTK Yayınları, 1977, s. 63-72) adını taşıyan konferansı ile *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*’nin iki sayısında (Ocak 1999, sy. 24, s. 39-43; Şubat 1999, sy. 25, s. 45-52) yayınlanan “Türkiye’nin Alman Politikası 1941-1943” adlı makalelerini sayabiliriz.

3.7.6 Türk-Sovyet İlişkileri

1923-1945 Türk Sovyet ilişkilerini üç devrede incelemek gerekmektedir. Birinci dönem, “işbirliği dönemi” olarak adlandırılan 1923-1936 yıllarıdır. Bu işbirliğinin en somut örneği, 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasıdır. İkinci dönem, “yol ayrımı dönemi” olarak nitelendirilen 1936-1939 yıllarını kapsamaktadır. Aynı zamanda bu dönem, Türkiye’nin Batı’ya yakınlaşmaya çalıştığı ve İngiltere ve Fransa ile ittifak arayışına girdiği yıllardır. Üçüncü dönem ise 1939-1945 yıllarını kapsayan savaş dönemi olup bu dönemde ilişkiler, tam karşılıklı içermese de dostane değildir.

Üç farklı evre göstermesine ve Sovyetler’in Soğuk Savaş döneminde “korkulan güç” olmasına rağmen 1923-1945 dönemi, Türk-Sovyet ilişkileri üzerinde yeterli bilimsel çalışma yapılmamıştır. Bu konuda, Mehmet Gönülbol-Cem Sar’ın *Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası (1919-1938)* adlı eseri, genel nitelikli olmasına, kısıtlı kaynağına rağmen bir ilktir. Aynı şekilde, F. Armaoğlu’nun *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi* ile Rifat Uçarol’un *Siyasi Tarihi* de benzer nitelikte genel eserlerdir. Ayrıca, Baskın Oran’ın editörlüğünde yayınlanan *Türk Dış Politikası* (I: 1919-1980) da, genel niteliğine rağmen betimleyici olmasından ziyade çözümleyici özelliğinden dolayı Türk-Sovyet ilişkileri açısından değerlidir. Sözkonusu eserde, 1923-1939 dönemi Sovyetler’le ilişkiler, Erel Tellal tarafından yazılmıştır. Aynı eserin “1939-1945

Savaş Kaosunda Türkiye” başlıklı Mustafa Aydın tarafından yazılan bölümünde Türk-Sovyet ilişkileri, Alman-Sovyet, İngiliz-Sovyet ilişkileri ile Türkiye'nin savaşa sokulması girişimleri anlatılırken değerlendirilmiştir.

Aptülahat Akşin ise *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi* adlı eserinde (s. 74-89), 1923-1939 yılları arasındaki Türk-Sovyet ilişkileri hakkında kısa ve özlü değerlendirmeler yapmaktadır. Kronolojik olarak baktığımızda, geniş kapsamlı ilk eser, Cemil Bilsel'in *Türk Boğazları* (İstanbul, 1948)'dir. C. Bilsel eserinde, geleneksel Boğazlar meselesi çerçevesinde, 1923 sonrası Türk-Sovyet ilişkilerini de değerlendirilmiştir. Aynı çerçevede bir başka eser ise Feridun Cemal Erkin'e ait olup *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi* (Ankara: Başnur Matbaası, 1968) adını taşımaktadır. Özellikle yazarın, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun Eylül-Ekim 1939'da Moskova'yı ziyaret eden Türk heyetinde yer almasından dolayı eserinin değeri artmaktadır. Yine F.C. Erkin'in yazdığı *Dışişlerinde 34 Yıl (Anılar-Yorumlar) I*, adlı eserin çeşitli bölümlerinde (“Moskova Ziyareti”, “Alman-Rus Harbi”, “Boğazlardan Geçen Alman Gemileri”, “Ruslar Anlaşmamızı Feshediyor” gibi başlıklar) Sovyetlerle ilişkiler hakkında bilgi verilmektedir.

Soğuk Savaş şartları içinde Türkiye'de Sovyetlerle ilgili nadir eserlerden olan Taha Akyol'un *Sovyet Rus Stratejisi ve Türkiye*, (2. baskı, İstanbul: Ötügen Yayınevi, 1979, c. I). de antikomünist bir bakış açısıyla yazılmıştır.

Akademik anlamda, F. Cemal Erkin'den başka, 1990'lara gelinceye kadar Türk-Sovyet ilişkileri konusunda yazan bir başka isim de Rıfık Salim Burçak'tır. Burçak'ın ilk eseri, “üçlü ilişki” ya da “ilişkiler dinamiği” çerçevesinde yazılmış olan *Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri* (İstanbul, 1946)'dir. Bu eserin de “Boğazlar meselesi” çerçevesinde şekillendiğini söyleyebiliriz. İkinci eser, *Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1936-16 Ekim 1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri* (Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1983, 215 s.)'dir. Her ne kadar Burçak'ın eseri, dönemin başbakanı Ş. Saraçoğlu'nun Moskova görüşmeleri ve onun etkileri gibi görünse de daha ziyade 1920-1965 yılları arasında Türkiye-Sovyet Rusya ilişkilerindeki değişiklikleri sebepleriyle ortaya koymak ve Türk dış politikasının hangi şartlarda oluştuğunu anlatmak için kaleme alınmıştır. Dokuz bölümden oluşan eser, Millî Mücadele, Cumhuriyetin ilk yılları, II. Dünya Savaşı öncesi, savaş dönemi ve sonrası Türk-Sovyet ilişkilerini anlatmıştır. Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991) adlı eserinde Millî Mücadele döneminden, Sovyetler'in Türkiye'den toprak talepleri olmadığını açıkladığı 1953 yılına kadar geçen süreçte Ankara-Moskova arasında yaşanan yumuşama ve gerginlik noktaları üzerinde değerli bilgiler vermiştir. Aynı şekilde Ahmet Suat Bilge, *Güç Komşuluk Türkiye-Sovyetler Birliği İliş-*

kileri 1920-1964 (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1992, 367 s.) adını verdiği eserinde, adından da anlaşılacağı gibi her iki devlet arasındaki ilişkileri, “ikili ilişkiler” biçiminde “olaylar” ekseninde ele almaya çalışmıştır. Bu siyasi ilişkilerin kurulma-bozulma ve yeniden normale dönme sarmalında sürdürdüğü görüşünde olan Suat Bilge, 1939 tarihli Moskova’daki Ş. Saraçoğlu-Molotov görüşmelerinin yanısıra II. Dünya Savaşı döneminde gerçekleşen Adana buluşması (30-31 Ocak 1943), Moskova (18 Ekim-1 Kasım 1943) ve Kahire (5-8 Kasım 1943) konferanslarında Rus-Türk-İngiliz yetkililer arasındaki ikili görüşmeleri, Türk ve yabancı kaynaklardan mukayeseli olarak vermeye çalışmıştır. Bu yönüyle de dikkate değer bir eserdir.

Millî Mücadele dönemi Türk-Sovyet ilişkileri hakkında *Atatürk’ün Sovyet Politikası*¹³³ (2. baskı, İstanbul: Damla Neşriyat, 1990, 137 s.) adındaki bir esere sahip olan Mehmet Saray’ın daha geniş kapsamlı ikinci eseri ise *Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye’nin Nato’ya Girişi* (III. Cumhurbaşkanı Celâl Bayar’ın Hatıraları ve Belgeler) (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000, 257 s.)’dir. Esasında iki ana bölüme ayrılan eserin ilk bölümü, geleneksel Rusya’nın Türkiye siyasetinin anlatımından sonra 1917 tarihli Bolşevik İhtilalinden 1950 yılına kadar geçen süredeki Türk-Sovyet ilişkilerine (s. 1-98), ikinci bölüm ise Türkiye’nin NATO’ya girmesi ve sonrası dış politik gelişmelere (s. 99-179) ayrılmıştır.¹³⁴

Türk-Sovyet ilişkileri hakkında bazı makaleler de vardır. İlk makale R. Salim Burçak’a ait olup tarihi Boğazlar meselesinin II. Dünya Savaşındaki seyri üzerinde durmaktadır: “İkinci Dünya Savaşında Boğazlar Meselesi”, (*A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1947, c. II, sy. 1-2, s. 191-204). Baskın Oran ise, makalesinde, 1939-1974 dönemi Türk-Sovyet ilişkilerini konu edinmektedir: “Türkiye’nin Kuzeydeki Büyük Komşu Sorunu Nedir? (Türk-Sovyet İlişkileri, 1939-1974)”, (*A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1970, c. XXV, sy. 1, s. 41-94). Türk ve Batı kaynaklarından hareketle Boğazlar meselesi üzerinde yazılmış bir makale de Doğu Ergil’e aittir: “Boğazlar Üzerinde Bitmeyen Kavga (1923-1976)”, *Lozan’ın 50. Yılına Armağan*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1978, s. 104-133). Bu yazısında D. Ergil, Boğazlar meselesinin tek başına Türkiye’nin askerî ve diplomatik boyutlarını aşan bir sorun olduğu ve bu durumun tıpkı silah ambargosu ve Ege sorunu gibi Türkiye’yi Batı’nın Ortadoğu’daki siyasî ve askerî ihtiraslarına uyumlu hale getirmeye yönelik bir tak-

133 Bu eserin ilk baskısı 1984’te yapılmıştır.

134 Bu eserin özelliği, yazarının Celal Bayar’la yapmış olduğu görüşme metinlerinin ve C. Bayar’ın özel arşivinden aldığı belgelerin çoğunlukla aynen verilmesidir. Zaten geniş alıntılara yer vermek, M. Saray’ın karakteristik yazım tarzıdır.

tik niteliği taşıdığı kanaatindedir (s. 133). Bunun dışında İsmail Soysal'ın Türk-Sovyet ilişkileriyle ilgili bir bildirisini zikretmeliyiz: "1925 Türk-Sovyet Saldırmazlık Paktına Ek: Gizli Kalmış Bir Belge: Çiçerin'in Mektubu", *Türk Tarih Kongresi Bildirileri III*, Ankara, 1989.

3.7.7 Türk-Amerikan İlişkileri

ABD'nin Lozan Konferansına gözlemci olarak katılmasına rağmen Lozan Barış Antlaşması'nı 1927'de tanınması, Türk-Amerikan ilişkilerinin sözkonusu dönemde gelişmesini engellemiştir. Buna rağmen 1923-1945 dönemi ilişkiler üzerinde bazı araştırmalar yapılmıştır.

Bu konuda dikkat çekici ilk eser bir tercüme olup Lawrance Evans'a ait *Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)*¹³⁵ (çev. Tefik Alanay, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1972, 424 s.) adlı eserdir. L. Evans'ın eseri, adından da anlaşılacağı gibi Türkiye'nin I. Dünya Savaşı, Millî Mücadele ve Lozan Konferansı gibi en hayati dönemlerini, Amerikan resmî belgelerine dayanarak anlatmaktadır. Ayrıca bir bölüm (Onikinci Bölüm) Amerika'nın Türkiye ile ilişkilerine ayrılmıştır. Bu bölümde, Ermeni meselesi, manda tartışmaları, Amiral Bristol'un faaliyetleri, Chester imtiyazı ve Mustafa Kemal Paşa'nın bunlara yaklaşımları incelenmiştir. Yine bu dönemle ilgili ikinci eser, Orhan Duru'nun *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001, 260 s.)'dir. Bu kitap, Türkiye'de görevli Amerikan Yüksek Komiseri ve diğer yetkililerce yazılıp gönderilen Amerikan Dışişleri Bakanlığı belgelerinden oluşmaktadır. Tematik olarak esere baktığımızda, sosyal ve ekonomik konuların yanı sıra, ABD mandası, Kafkasya, Anadolu-İstanbul çatışması, Kürt sorunu, Musul sorunu, ABD ile diplomatik kavga ve Türk-Amerikan dostluğu gibi iç ve dış politik konularla ilgili belgelere yer verilmiştir. Ayrıca Fahir Armaoğlu'nun *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri -Açıklamalı-* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, 376 s.)'ni hatırlamalıyız. Bu eser, Osmanlı döneminden başlayarak (7 Mayıs 1830) 21 Şubat 1988 tarihli Türk-Amerikan Savunma ve İşbirliği Anlaşması (S.E.İ.A)'nın yenilenmesine kadar olan dönemi kapsamaktadır. Armaoğlu'nun eseri bir telif olmaktan çok antlaşma metinlerinin (46 anlaşma, nota vb. metinler) yayınlanması şeklindedir.

Haluk Ulman ise *İkinci Cihan Savaşı'nın Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri 1939-1947* (Ankara, 1981, 141 s.) adlı eseriyle 1945 öncesi ve sonrası Türk-Amerikan ilişkilerine ışık tutmaktadır. ABD'nin yayınladığı resmî belgeler ile ABD dışişleri yetkilileri-

135 Bu kitabın yeni baskısı Örgün Yayınevi tarafından *Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924)* adıyla 2003'te yayınlanmıştır. Tercüme edenler olarak Tefik Alanay'ın dışında N. Uğurlu ve O. Uğurlu da yer almaktadır.

nin anıları ışığında hazırlanan bu eserde II. Dünya Savaşı öncesi ve sırasındaki Türk-Amerikan ilişkilerine değinildikten sonra Türk-Sovyet ilişkilerindeki gerginlik ve buna ABD'nin tavrı ve Truman doktrini çerçevesinde Amerikan yardımları üzerinde durulmuştur.

Son yıllarda Türk-ABD ilişkileri ile ilgili biri tarih diğeri siyasal bilim çalışması iki eser yayınlanmıştır. Bunlardan tarih çalışması olanı Çağrı Erhan'ın *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri 1774-1914* (Ankara: İmge Kitabevi, 2001 426 s.) adlı eseridir. İkinci eser ise Burcu Bostanoğlu'na ait *Türkiye-ABD İlişkilerinin Politikası* (Ankara: İmge Kitabevi, 1999)'dır. Bu eserin giriş, birinci ve ikinci kısımları kuram-siyasa üzerine olup diğeri kısımları Kore Savaşı, Kıbrıs ve Körfez Savaşları gibi süreçler ile ilgilidir.

Hemen belirtelim ki, 1923-1945 dönemi Türk-Amerikan ilişkileri, daha ziyade "makale" çapında araştırmaların konusu olmuştur. Bunlar da daha ziyade A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, *Dış Politika (Foreign Policy) Dergisi*, *Belleten* gibi Türkiye'deki bazı seçkin süreli yayınlarda yayınlanmıştır. Bu makaleleri şu şekilde sıralayabiliriz: M. Gönlübol, "Türk-Amerikan İlişkileri: Genel Bir Değerlendirme", *Dış Politika (Foreign Policy)*, (1981, sy. 4, s. 5-18); Bilâl Şimşir, "Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey'in Washington Büyükelçiliği", *Belleten* (Ankara, 1977, c. XLI, sy. 162, s. 277-356); İsmail Soysal, "Türk-Amerikan Siyasal İlişkilerinin Ana Çizgileri", *Belleten* (Ankara, 1977, c. XLI, sy. 162, s. 257-276); İsmail Arar, "Atatürk'ün Amerikan Milletine Seslenişi", *Belleten*, (Ankara, 1981, c. XLV-2, sy. 178, s. 107-112); J.C. Hurewitz, "Türk-Amerikan İlişkileri ve Atatürk", *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, (İstanbul: Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1983, s. 481-514); Ercüment Kuran, "Türk-ABD İlişkileri Başlarken: Dr. Fuat Mehmet Bey'in Amerikan Gezisi, Nisan-Temmuz 1923", *Yeni Forum* (Mart 1984, sy. 108); E. Kuran, "Türk-Amerikan İlişkileri Başlarken: Büyükelçi Joseph C. Grew'in Faaliyetleri, 1927-1832", *Yeni Forum* (Nisan 1984, sy. 110) Orhan F. Köprülü, "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", *Belleten*, (Ankara, 1987, c. LI, sy. 200, s. 927-947); F. Armaoğlu, "Amerikan Belgelerinde Lozan ve Amerika", *Belleten*, (Ağustos 1991, sy. 213, s. 483-528); Erdal Açıkşes, "Lozan'da Türkiye İle Amerika Birleşik Devletleri Arasında İmzalanan 6 Ağustos 1923 Tarihli Antlaşma", *Atatürk Yolu* (Mayıs 1998, c. VI, sy. 21, s. 1-32); F. Armaoğlu, "Atatürk Döneminde Türk-Amerikan İlişkileri", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası* (Ankara, 2000, s. 281-295); Necdet Ekinci, "ABD Arşiv Belgeleri ve Değişen Dünya Siyasal Konjonktürünün Işığında Mac Arthur'un Türkiye Ziyareti ve İkinci Dünya Savaşı Sonrası Türk-Amerikan İlişkilerine Olumlu Etkisi", *Yeni Türkiye, Türkoloji Özel Sayısı, II*, Mart-Nisan 2002, sy. 44).

3.7.8 Türk-Yunan İlişkileri

Türk-Yunan ilişkileri, Lozan Konferansında toprak (Trakya, Kuzey Ege adaları), insanî (nüfus değişimi ve Fener Patrikhanesi) ve malî (tamirat) sorunlar çerçevesinde sürmüştür. Lozan Antlaşması ile sınır Meriç nehri olurken, Bozcaada, Gökçeada ve Tavşan adaları dışındaki adalar, Türkiye'nin elinden çıkmış; İstanbul'daki Rumlar ile Batı Trakya'daki Müslüman Türkler dışında Anadolu ve Yunanistan arasında nüfus değişimine karar verilmiş; Fener Patrikhanesi de "ekümenik" niteliğinden vazgeçerek Türkiye sınırları içinde kalmış ve Karaağaç karşılığı, Türkiye, Yunanistan'dan istediği savaş tamirat bedelinden vazgeçmiştir. Böylece, Türkiye ve Yunanistan arasındaki temel sorunlar çözümlenmiştir. Buna rağmen Lozan Antlaşmasının uygulamasından kaynaklanan bazı anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı 1923'ten sonraki dönem, bu uygulama kaynaklı anlaşmazlıkların çözülmesiyle geçmiştir.

Türk-Yunan ilişkileri uzmanı Melek Fırat'a göre,¹³⁶ 1923-1939 dönemi Türk-Yunan ilişkileri iki ana döneme ayrılır: Birincisi "gerilimli dönem" adını verdiği 1923-1929 yılları arasındır. İkincisi ise sorunların çözümlendiği 1929-1939 yıllarına denk düşen "dostluk dönemi"dir.

Burada, daha önce zikrettiğimiz, S. Meray, C. Bilsel, A.N. Karacan, S. Sonyel'in eserleriyle birlikte M. Gönlübol-Cem Sar, F. Armaoğlu ve R. Uçarol'un genel siyasi tarih eserlerinde Türk-Yunan ilişkilerinden genel olarak ya da ayrıntılı bir şekilde bahsedilmiştir.

Genel çerçevede Türkiye-Yunanistan ilişkileri konusunda kayda değer ilk eser, Şükrü Gürel'e ait *Tarihsel Boyutlar İçinde Türk-Yunan İlişkileri, 1821-1993* (Ankara, 1993)'dir. İkinci eser ise Murat Hatipoğlu'nun *Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan 1923-1954* (Ankara: Siyasal Yayınevi, 1997)¹³⁷ adlı eseridir. M. Hatipoğlu kitabında, Lozan Barış Antlaşması ile Türk-Yunan ilişkilerinin Kıbrıs olaylarından dolayı gerginleşmeye başladığı dönem arasındaki olayları konu edinmiştir. Ancak yukarıdaki iki eserden önce, Genelkurmay ATASE Başkanlığı bu konuda bazı eserler yayınlamıştır. İlki, *III. Askerî Tarih Semineri, Türk-Yunan İlişkileri* (Ankara, 1986) adlı seminer bildirilerinden oluşan bir eserdir. İkincisi ise emekli general Sedat İlhan'ın yazdığı *Türk-Yunan İlişkileri* (Ankara, 1989)'dir. Bu anlamda son eser, Yılmaz Tezcan'ın *Türk-Yunan İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını* (İstanbul:

136 M. Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", *Türk Dış Politikası I*, 7. baskı, Baskın Oran (ed.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 336-356.

137 M. Hatipoğlu'nun bu eserinden başka, *Yunanistan'daki Gelişmeler Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988, 180 s.) adında bir kitabı daha vardır.

Harp Akademileri Basımevi, 1994, 149 s.) adını taşımaktadır. Tezcan'ın kitabı rapor tekniğiyle hazırlanmış bir eser olup, Yunanistan'ı coğrafi, tarihi, nüfus açısından analiz ettikten sonra Türk-Yunan ilişkilerinde yaşanan sorunları (Ege adalarının silahlandırılması, kıta sahanlığı, karasuları, hava sahası, Batı Trakya Türk azınlığı, Kıbrıs, İstanbul'daki Rum azınlığı gibi) "dün-bugün-yarın" perspektifinden değerlendirmeye çalışmıştır. Aynı tarzda kaleme alınmış bir diğer eser de Abdülkadir Yayla'nın *Balkanların Dünü, Bugünü, Yarını* (İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, 1993) adını taşımaktadır. Ayrıca, Türk görüşlerini yansıtan bu eserlerden başka Yunan görüşlerine yakın duran ve 1990'lı yılların başında Türkçeye tercüme edilmiş olan Richard Clog'un *Modern Yunanistan Tarihi* (çev. Dilek Şendil, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992)'nde ise iki ülke arasındaki sorunlara değinilmektedir. Vamık D. Volkan ile Norman Itzkowitz'in birlikte yazdıkları *Türkler ve Yunanlılar Çatışan Komşular* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2002, 294 s.) adlı kitap, Türk-Yunan ilişkilerinin psikolojik temellerini aydınlatmak amacıyla yönelik ilgi çekici bir çalışmadır. Yazarlar, Anadolu'nun Türklerden önceki tarihinden başlayarak günümüze kadar Türkler ve Yunanlılar arasındaki ilişkilerin (Malazgirt zaferi, İstanbul'un fethi, Yunan bağımsızlık savaşı, Türk Millî Mücadelesi, Ayasofya, Fenerli tacirler, Kıbrıs, Ege Denizi gibi sembolik olay ve sorunlar) nasıl düşman imgesine dönüştüğü ve bunun dostluğa nasıl çevrileceği üzerinde analiz yapmışlardır.

Türk-Yunan ilişkileri, sadece kitaplara konu olmamış, güvenlik ve dış politika gerekçeleriyle sıklıkla, ilmî ya da askerî nitelikli toplantıların ana gündem konusu olmaya devam etmiştir. Özellikle bu ilginin 1980'lerden sonra arttığını belirtmek gerekmektedir. Bunda, o tarihlerin Atatürk'ün 100. doğum yıldönümüne (1981) tesadüf etmesinin de payı bulunmaktadır. Nitekim Kamuran Gürün, "Türk-Yunan İlişkileri ve Lozan Antlaşması"nı *Atatürk Türkiye'sinde Dış Politika Sempozyumu -24 Ekim 1983-* (İstanbul, 1984)'nda bildiri olarak sunmuştur. Aynı şekilde, Sevim Ünal'ın "Atatürk'ün Balkanlardaki Barışçıl Politikası" (*IX. Türk Tarih Kongresi*, III, Ankara, 1989); Sina Akşin-Melek Fırat ikilisinin "İki Savaş Arası Dönemde Balkanlar (1919-1939)", *Balkanlar (OBİV)*, (İstanbul, 1993); Şükrü Gürel'in "1930'lu Yıllarda Türk-Yunan İlişkileri", *İki Savaş Arasında Balkanlar* (İstanbul, 1993) ile Dilek Barlas'ın "Türkiye'nin 1930'lardaki Balkan Politikası", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Sempozyuma Sunulan Bildiriler* (Ankara: TTK Yayınları, 1999, s. 361-371) adlı bildirileri de dikkate değer çalışmalardır. Ayrıca, Hikmet Öksüz, "Atatürk Döneminde Balkan Politikası (1923-1938)", (*Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. XVI, s. 625-642) adlı makalesinde ikili ilişkiler tarzında Türkiye'nin Balkan politi-

kasını ve bu arada Balkan Antantını incelemiştir. Sabahattin Özel de Türk basınına göre "Atatürk Dönemi Türkiye-Yunanistan İlişkileri" (*Türkler*, c. XVI, s. 643-653)'ni incelemiş ve Atatürk dönemindeki ilişkileri örnek göstererek Türkiye'nin Yunanistan için tehdit olmadığını belirtmiş ve Yunan politikacıların bunu anlaması gerektiği tavsiyesinde bulunmuştur.

Türk-Yunan ilişkilerinde en önemli sorun nüfus değişimidir. Bu konuda, Cevat Gerey'in *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı, 1923-1961* (Ankara, 1962) ile Ahmet Cevat Eren'in *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri* (İstanbul, 1966) adlı eserleri, Türkiye'de ilk çalışmalardır. Bundan sonra, Kemal Arı'nın *Büyük Mübadele -Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)-* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, 198 s.) adındaki eseri dikkat çekmektedir. Türk kaynaklarına dayalı bu eser, Lozan sonrasında Yunanistan'dan gelen Müslümanların Anadolu'ya iskânı, bu iskândan doğan sorunlar ve bu sorunların çözümüne yönelik çabalar ile ilgili ayrıntılı bir çalışmadır. Bunun dışında K. Arı'nın "1923 Türk-Rum Mübadele Anlaşması Sonrasında İzmir'de Emvâl-i Metrûke ve Mübadil Göçmenler" (*Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Temmuz 1990, c. IV, sy. 18, s. 627-657); "Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikasını Belirleyen Temel Unsurlar" (*Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Mart 1992, c. VII, sy. 23, s. 409-420) adlı makalelerini sayabiliriz.¹³⁸ H. Yıldırım Ağanoğlu'nun *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi: Göç* (İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001, 397 s.) adlı eseri ise Osmanlı arşiv belgelerine dayalı son derece kapsamlı bir çalışma olup Balkan Savaşlarından 1923 Lozan mübadele uygulamalarına kadar yaşanan Türkiye'ye göç sürecini incelemiştir. Ayrıca eserin son bölümlerinde, Yunanistan'dan başka Romanya, Bulgaristan ve Yugoslavya'dan Türkiye'ye yapılan göçler üzerinde durulmuştur. Raif Kaplanoğlu ise *Bursa'da Mübadele (1923-1930) Yunanistan Göçmenleri* (İstanbul, 1999) adlı eseriyle "göç" olgusuna Bursa bağlamında katkıda bulunmuştur.

Bunun dışında, Amerikalı nüfus bilimci ve tarihçi Justin McCarthy'nin öncü eserlerini unutmamak gerekmektedir. *Müslümanlar ve Azınlıklar* (çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1998, 253 s.) adlı eser, Türk ve İngiliz arşiv belgelerinden hareketle, Osmanlı Devleti'nin XX. yüzyılın ilk çeyreği içinde nasıl bir demografik değişim geçirip Türkiye Cumhuriyeti'nin nüfusu haline geldiğini istatistiksel veriler ışığında incelemiştir. Yazarın ikinci eseri ise *Ölüm ve Sürgün* (çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1998, 404 s.) olup 1821-1922 yılları arasında Osmanlı Müslümanlarının başına gelen ölümlerin ve zorunlu göçlerin tarihidir.

138 K. Arı'nın konuyla ilgili başka makaleleri de vardır. Ancak hem adı geçen kitap bu makalelerde işlenen konuları içerdiği, hem de makalelerden söze dildiği için makaleleri burada zikretmedik.

Türk-Yunan ilişkilerinde yaşanan bu nüfus değişimi, bazı makalelerin de araştırma konusu olmuştur. Uluslararası hukuk açısından Nihat Erim'in "Milletlerarası Adalet Divanı ve Türkiye I", (*Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1964, c. II, sy. 1) adındaki makalesi önemlidir. Seçil Akgün, "Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu" (*Üçüncü Askerî Tarih Semineri*, Türk-Yunan İlişkileri, Ankara, 1986, s. 241-266)'nu araştırırken, Mesut Çapa, "Lozan'da Öngörülen Türk Ahâlî Mübadelesinin Uygulanmasında Türkiye Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti'nin Katkıları" (*Atatürk Yolu*, Kasım 1988, c. I, sy. 2, s. 241-256) ve "Yunanistan'dan Gelen Göçmenlerin İskanı" (*Atatürk Yolu*, Mayıs 1990, c. II, sy. 5, s. 49-84) adında iki bilimsel makale yazmıştır.

Batı Trakya meselesi de Türk-Yunan ilişkilerinde anahtar konumdadır. Baskın Oran'ın *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*¹³⁹ (Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 1986, 174 s.; 2. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1991) öncü bir çalışmadır. Her ne kadar B. Oran, eserini "insan" açısından yazdığını belirtse de kitap, Batı Trakya sorunuyla ilgili uluslararası resmî belgelerden hareketle yazıldığı için uluslararası ilişkiler bakış açısından kaleme alınmıştır, denilebilir.¹⁴⁰ Bilhassa Batı Trakya Türk azınlığının eğitim, sosyal ve vatandaşlık hakları alanlarındaki uygulamalardan kaynaklanan sorunları incelenmiştir. Bununla yetinmeyen Baskın Oran, araştırmalarını sürdürmüş ve "Balkan Müslümanlarında Dinsel ve Ulusal Kimlik (Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya ve Kosova Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme)", (*A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ocak-Aralık 1993, c. XLVIII, sy. 1-4, s. 109-120); "Türk Dış Politikası ve Batı Trakya" (*Türk Dış Politikasının Analizi*, Faruk Söylemezoğlu (der.), İstanbul: Der Yayınları, 1994, s. 259-272); "Lozan'da Azınlıkların Korunması Bölümünü Yeniden Okurken" (*A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Haziran-Aralık 1994, c. XLIX, sy. 3-4, s. 283-301) adlı makaleleri yazmıştır. Ayrıca kendisi de Batı Trakyalı olan Halit Eren'in *Batı Trakya Türkleri* (İstanbul, 1997) de küçük ama kayda değer bir çalışmadır. Ayrıca, Devletlerarası Umumi hukukçusu olan Sevim Toluner'in yazdığı "Lozan Azınlıkların Korunması Rejimi ve Batı Trakya Türkleri", *Milletlerarası Hukuk Açısından Türkiye'nin Bazı Dış Politika Sorunları*, (İstanbul: Beta Yayınları, 2000, s. 207-242) adlı makale ise Batı Trakya sorunu karşısında Türkiye'nin Lozan'ın 45. maddesine dayanarak Milletlerarası Adalet Divanı'na başvurma hakkına sahip bulunduğunu iddia etmektedir (s. 241).

139 Bu eser 1991'de Bilgi Yayınevi tarafından ikinci kez basılmıştır.

140 B. Oran, kitabının önsözünde, Batı Trakya sorununa ne dış politikada millî çıkar, ne iç politikada istismar açısından yaklaştığını, insan açısından sorunu incelediğini yazmıştır.

Sözkonusu dönemdeki Türk-Yunan ilişkilerinde en önemli gelişmelerden biri, Şubat 1934 tarihli Balkan Antantıdır. Bu pakt, muhtemel Alman ve İtalyan tehlikelerine karşı Atatürk'ün Türkiye'nin içinde bulunduğu coğrafyada, bölgesel ortak güvenlik kurma politikasının bir sonucudur. Aynı politika, 1937'de Sadabad Paktı'nın kurulmasıyla Türkiye'nin doğusunda başarıya ulaşmıştır.

Genel eserler dışında, Balkan Antantı ile ilgili ilk yazı, Afetinan'a ait olup "Balkan Antantı 1934" (*Bellekten*, Ankara, 1968, c. XXXII, sy. 126, s. 287-291) adını taşımaktadır. Eski büyükelçi İsmail Soysal da "Balkan Paktı"nı, *Yusuף Hikmet Bayur'a Armağan*, (Ankara, 1985)'da ele almıştır. Aynı işi Zekai Güner "Atatürk Dönemi Balkanlar Politikası ve Balkan Antantı" (*Atatürk IV. Uluslararası Kongresi I*, 25-29 Ekim 1999, s. 343-353) adlı bildiriyle yapmıştır. Cezmi Eraslan da dönemin gazetelerini tarayarak özlü biçimde, "Türk Basınında Balkan Paktı Değerlendirmeleri"ni, *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri 29-31 Mayıs 1995* (İstanbul: İ.Ü. Ed. Fak. Basımevi, 1996, s. 63-69)'ne sunduğu bildirisiyle yapmıştır.

3.7.9 Türk-İran İlişkileri

Bu dönem Türk-İran ilişkileri, esas itibarıyla sınır sorunu ve her iki ülkenin eş zamanlı modernleşme çabaları ortamında gelişmiştir. Sınır sorunu, Batı İran'daki Simko Ağa ve Doğu Anadolu'daki Şeyh Said isyanları ile arttı ve 1930'daki Ağrı dağı isyanıyla zirveye ulaştı. Sonunda Tahran'da, 23 Ocak 1932'de imzalanan sınır güvenliği antlaşmasıyla sorun çözümlenmiştir. Ayrıca, aynı tarihte Tahran'da bir işbirliği antlaşması imzalanmıştır. Ancak bu işbirliğinin bölgesel işbirliğine dönüşmesi 8 Temmuz 1937'de, Türkiye, İran, Irak ve Afganistan tarafından imzalanan Sadabad Paktı ile mümkün olabildiği.

1923-1945 dönemi Türk-İran ilişkileri üzerinde, Türkiye'de yeterince araştırma yapılmamıştır. Bunun sebebi, gerek ikili ilişkilerin sınır sorunlarına rağmen dostane çerçevede sürmesi, ve gerek Türkiye'nin radikal bir siyasi tercih sonucu yüzünü tamamen Batı'ya çevirmesi ve gerekse, alfabe değişikliğinin de etkisiyle doğu dillerini (Arapça ve Farsça) bilen kişilerin azalmasının yanı sıra öğrenme imkanlarının da ortadan kalkmasıdır. Bu yüzden ki, günümüzde Türk-İran ilişkileriyle ilgili araştırmalar daha ziyade Batılı kaynaklara dayanılarak yapılmıştır.

Türk-İran ilişkileri, Mehmet Gönübol-Cem Sar'ın gerek *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası* ve gerekse *Olaylarla Türk Dış Politikası* adlı eserlerinde, "Doğulu Devletlerle Münasebetler" başlığı altında bir iki sayfada (s. 104-106; 106-108) anlatılmıştır. Aynı şekilde, Fahir Armaoğlu da, *20. Yüzyıl*

Siyasi Tarihi'nde, aynı başlıkla sözkonusu ilişkileri iki sayfada (s. 331-333) özetlemiştir. Rifat Uçarol da, *Siyasi Tarih (1789-1994)* aynı tavrı sergilemiş ve "Türkiye-İran ilişkileri"ni yaklaşık bir sayfada (s. 572-573) vermiştir. Basın Oran'ın editörlüğünü yaptığı *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler ve Yorumlar, İde*, Atay Akdevelioğlu-Ömer Kürkçüoğlu, "Türk-İran ilişkileri"ni yedi sayfada (s. 357-363) anlatmışlardır.

Bunun dışında emekli büyükelçi Aptülahat Akşin'in *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi* adlı eserinde, Türkiye'nin İran ile ilişkileri, "Ortadoğu Devletleri ile İlişkilerimiz" başlığı altında Afganistan ve Sadabad Paktı ile birlikte geniş bir şekilde ele alınmıştır (s. 190-201).

Görüldüğü gibi Türk-İran ilişkileri, Türk dış politikasıyla ilgili eserlerde az yer tutmaktadır. Buna rağmen Türk Genelkurmayı, sivillerin aksine, Türk-İran ilişkileriyle ilgilenmiş ve rapor tekniğiyle hazırlanmış bazı eserler yayınlamıştır. Bunlar, Muzaffer Erendil'in *Tarihte Türk-İran İlişkileri* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1976, 157 s.) ile *Türk-İran İlişkilerinin Dünü-Bugünü-Yarını* (İstanbul: Harp Akademileri Yayını, 1994)'dir.

Soğuk Savaş dönemi Türkiye'sinde iki "Dış Türkler uzmanı"ndan¹⁴¹ biri olan Mehmet Saray, 1990'lı yıllar içinde, Türk-İran ilişkileri konusunda iki kitap yazmıştır. Bunlardan ilki, *Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü* (Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1990, 159 s.), diğeri ise *Türk-İran İlişkileri* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999, 344 s.)'dir. Aslında ikinci eser, ilk eserin genişletilmiş halidir. Eser, Türk-İran ilişkilerinin başlangıcından 1992'ye kadar olan siyasî olayları (s. 1-171) anlatmaktadır. Ayrıca, sözkonusu eserde, Türk-İran ilişkileri hakkında bir kronoloji (s. 172-254) ile belgelerden oluşan ekler (s. 255-334) bulunmaktadır. Dahası, bu eserde, Türk-İran ilişkileri siyasî, askerî, iktisadî olduğu kadar mezhebî (Şiiliğin eleştirisi gibi) açıdan da değerlendirilmektedir.

Bir İranlı olan Davud Gaffariye, İstanbul Üniversitesinde yüksek lisans tezi olarak hazırladığı *Türkiye-İran İlişkileri 1920-1980* (İstanbul, 1997) adlı çalışmasını kitaplaştırmıştır. Periyodundan anlaşılacağı üzere eser, 1979'da gerçekleşen İran'da İslâm Devrimine kadar Türkiye-İran ilişkilerini konu edinmiştir.

Kitap çapında olmamasına rağmen makale olarak Türk-İran ilişkileri hakkında birçok yazı yayınlanmıştır. Bunların bazılarını ismen vermek yeterlidir: Muhammet Cevat Meşkur, "İran ve Türkiye'nin Tarihi İlişkileri", *Doğu Dilleri Dergisi*, (Ankara, 1975, c. II, sy. 2, s. 169-174); J.A. Boyle, "İran'ın Millî Bir Devlet Olarak Gelişmesi", *Belleten*, (çev. B.U. Yaradoğ,

141 Diğeri, daha önceleri Marmara Üniversitesi'nde çalışmalarını sürdürmüş olan ve halen İstanbul Yeditepe Üniversitesi'nde bulunan Nadir Devlet'dir.

Ekim 1975, c. XXXIX, sy. 156); Cem Tanrıku, “Türk-İran İlişkileri”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, (sy. 33, s. 32-38); Ferhad Başdoğan, “16. Yüzyıl’dan Günümüze Kadar Türk-İran İlişkileri”, *Güncel Konular*, (1987, sy. 8, s. 48-54); Ahmet Özgiray, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasî İlişkileri, 1920-1938”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, (Kasım 1995, c. XI, sy. 33);¹⁴² Mehmet Arif Demirer, “Türkiye-İran İlişkileri: Üç Olay-Üç Lider (1930, 1960, 1996: Atatürk-Menderes-Erbakan)”, *Yeni Forum*, (Eylül 1996, c. XVII, sy. 328, s. 2-7); Martin van Bruinessen, “Kürt Aşiretleri ve İran Devleti: Simko Ayaklanması”, *Kürdistan Yazıları*, (çev. Selda Somuncuoğlu, 5. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 205-249).

Son yıllarda Türk-İran ilişkileri hakkındaki araştırmalarıyla temayüz eden bir isim de Gökhan Çetinsaya’dır. Çetinsaya, daha ziyade İngiliz arşiv belgelerinden hareketle ilmî makaleler yazmaktadır. Bunları yazılışlarına göre şöyle sıralayabiliriz: “Dünden Bugüne Türkiye-İran İlişkileri Üzerine Bazı Notlar”, *Birikim*, (Nisan 1997, sy. 96, s. 43-54); “Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri 1926-1938”, *Avrasya Dosyası*, (Sonbahar 1999, c. V, sy. 3, s. 148-175); “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye-İran İlişkileri, 1939-1945”, *Strateji*, (Ankara, 1999, sy. 11); “Türkiye-İran İlişkileri 1945-1997”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, (Ankara, 1999, s. 507-514); “Millî Mücadeleden Cumhuriyet’e Türk-İran İlişkileri 1919-1925”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, (Kasım 2000, c. XVI, sy. 48, s. 769-796).

Bunun yanı sıra, Türkiye’de, Türk-İran ilişkileri konusunda siyasî yön kadar olmasa da kültürel ilişkilerle ilgili bilimsel yazılar da yayınlanmıştır. Bu yazılar daha ziyade Atatürk ve Rıza Şah’ın reformları ekseninde yoğunlaşmıştır. Bunları şöyle sıralayabiliriz: Meliha Anbarcıoğlu, “Atatürk ve İran’da Yapılan Reformlar”, *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri Dergisi*, III, Ankara, 1981; Yann Richard, “Kemalizm ve İran”, *Kemalizm ve İslâm Dünyası* (İskender Gökalp ve François Georgeon (ed.), çev. Cüneyt Akalın, İstanbul: Arba Yayınları, 1990, s. 79-97); Perviz Amuzgar, “Kemalizmin Rıza Şah’ın Reformları Üzerindeki Etkisi”, Tercüme: Saime İnal Savi, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, (Ekim 1992, s c. VI, sy. 70, 48-54); P. Oberling, “Atatürk ve Reza Shah”, *I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (21-23 Eylül 1987)*, (Ankara, 1997, s. 651-658).

3.7.10 Türkiye-Afganistan İlişkileri

İki ülke arasındaki siyasî ilişkiler, Türkiye’nin İran ilişkileri gibidir. Üstelik, Afganistan, Türkiye’ye komşu değildir ve zorunlu bir komşuluk ilişkisi

¹⁴² Bu yazı, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, (Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2000, s. 297-308) adlı eserde yeniden yayınlanmıştır.

bulunmamaktadır. Ancak, 1921’de, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin üç paşasından biri olan Cemal Paşa’nın Afganistan’a giderek özellikle ordunun modernleşmesine öncülük etmesi ve 1 Mart 1921’de Moskova’da imzalanan Türk-Afgan Dostluk Antlaşması, Türkiye ile Afganistan arasındaki ilişkilerin daima dostane kalmasını sağlamıştır. Türkiye’nin Afganistan’daki bu itibarlı konumuna rağmen ilişkiler fazla gelişmemiş ve bu yüzden Türkiye’de Afganistan ile ilgili araştırmalar, “Dış Türkler” kapsamında yapılmış ve değerlendirilmiştir.

Türk-Afgan ilişkilerinin en parlak yılları, Atatürk dönemine rastlamaktadır. Ne yazık ki, Atatürk dönemi dış politika olaylarını anlatan eserlerde de İran ile ilişkilerde olduğu gibi Türk-Afgan ilişkilerine çok az yer verilmiştir. Daha ziyade iki devlet arasında yapılan antlaşmalar anlatılmıştır. M. Gönlübol-Cem Sar, F. Armaoğlu, Rifat Uçarol’un eserlerinin yanı sıra, son yayınlardan biri olan *Türk Dış Politikası I*, (Baskın Oran (ed.))’de de durum değişmemiş, ilişkiler bir-iki sayfa ile özetlenmiştir. Sadece, A. Akşin, *Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*’nde İran ile beraber Afganistan ve Sadabad Pakti’na yaklaşık on sayfa yer vermiştir.

Bu genel eserlere, Yusuf Hikmet Bayur’un *Hindistan Tarihi* (Ankara: TTK Yayını, 1987, c. III) adlı eserini ekleyebiliriz. Y.H. Bayur’un Atatürk döneminde Türkiye’nin Kabil büyükelçisi olduğu düşünülürse, sözkonusu eserdeki bilgiler değer kazanmaktadır. Aynı şekilde, Bilal Şimşir’in Türk diplomatlarının biyografilerini derlediği *Bizim Diplomatlar* (Ankara, 1996)’ı hatırlamak gerekmektedir. Şimşir, Fahrettin Paşa (Türkkan) ve Y. Hikmet Bayur gibi Türkiye’nin Kabil büyükelçileriyle ilgili değerli bilgiler vermektedir. Bu bağlamda, Sevsen Aslantepe’nin hazırladığı “Cumhuriyet Döneminde Türk Dış Politikasında Rol Oynayan Başlıca Devlet Adamlarının Çizelgesi”, (*Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, s. 759-762) de değerlidir.

Türkiye’de Afganistan ve Türk-Afgan ilişkileri hakkında hatırlanması gereken ilk isim Mehmet Saray’dır. “Dış Türkler” uzmanı olan M. Saray’ın Afganistan ile ilgili ilk eseri *Dünden Bugüne Afganistan* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1981, 207 s.)’dir.¹⁴³ Bu eser, yayınlandığı tarihe kadar Afganistan hakkında Türkçe yayınlanmış derli-toplu ilk eser niteliğinde olup XVI. yüzyıldan, Sovyetlerin 1979’daki işgaline kadar Afganistan’da vuku bulan tarihî ve siyasî olaylara ışık tutmaktadır. Bu bakımdan sözkonusu eserde, Atatürk dönemi Türk-Afgan siyasî ilişkileri de geniş olarak ele alınmaktadır. Daha sonra M. Saray, yukarıda adı geçen eseri tarih kısmı özetlenerek ve Atatürk

143 Bu cep kitabı daha ziyade İngiliz ve Rus belgelerine dayanılarak yazılmıştır.

dönemi Türk-Afgan ilişkileri kısmını genişletmek suretiyle *Türk-Afgan Münasebetleri* (İstanbul: Veli Yayınları, 1984, 94 s.) adlı eserini yayınlamıştır. Üç yıl sonra da her iki eserde ele aldığı konuları biraz daha genişleterek *Afganistan ve Türkler* (İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1987, 186 s.)¹⁴⁴ adıyla yeniden yayınlamıştır. Ayrıca M. Saray, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1988, c. I, s. 401-408)'nde *Afganistan* maddesini yazmıştır.¹⁴⁵

M. Saray'dan başka, Türk-Afganistan ilişkileri ile ilgili Türkçe bazı makaleler yayınlanmıştır. Çoğunun yazarı, Afganistan'da görev yapmış Türk yönetici ve ilim adamlarıdır. Bunların başında 1950'li yılların başında Afganistan'da bulunmuş Prof. Dr. Orhan Oğuz ile 1936'da, Kabil'e Dışişleri Hukuk Müşaviri olarak gitmiş olan Mehmet Ali Dağpınar gelmektedir. Bu yazılar şunlardır:¹⁴⁶ Orhan Oğuz, "Afganistan Kültür Müesseseleri", *Yeni İstanbul*, (11 Ekim 1952, sy. 1037, s. 5); O. Oğuz, "Afganistan'daki Kültür Müesseseleri", *Yeni İstanbul* (22 Ekim 1952, sy. 1048, s. 5); O. Oğuz, "Son Günlerde Artan Dış Siyaset Faaliyeti", *Yeni İstanbul* (29 Kasım 1952, sy. 1086, s. 5); O. Oğuz, "Afganistan'da Kültür Müesseseleri", *Yeni İstanbul*, (3 Aralık 1952, sy. 1090, s. 5); O. Oğuz, "İktisadî Faaliyetler", *Yeni İstanbul*, (4 Ağustos 1954, sy. 1692, s. 4); Mehmet Ali Dağpınar, "Afganistan'da Mülkiye", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, (1976, sy. 43, s. 10-15); M.A. Dağpınar, "Türk-Afgan Kültür İşbirliği", *Ekonomi Dergisi*, (Eylül 1982, sy. 601-91, s. 39-43); M.A. Dağpınar, "Afganistan Meselesi", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, (Ağustos 1992, c. XVI, sy. 146, s. 55-57).

Son olarak Tarih ve Tabiat Vakfı tarafından Dr. Ali Ahmetbeyoğlu'nun editörlüğünde yayınlanan *Afganistan Üzerine Araştırmalar* (İstanbul, 2002, 400 s.)'dan söz etmeliyiz. Esas itibarıyla, İslâmî devirden bugüne kark darki dönemi kapsayacak bir şekilde Afganistan üzerine yazılmış makalelerden meydana gelmektedir. Sadece, 1923-1945 dönemi Türk-Afgan ilişkileri üzerine dört yazı vardır: Salim Cöhçe, "Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri" (s. 103-148); Halil Toker, "Zafer Hasan Aybek ve Afganistan Anıları (1915-1922, 1933-1936)", (s. 149-176); Özlem Korkmaz, "Afganistan'a Türk Yardımı (1920-1960)", (s. 205-224); Halil Bal, "Afganistan-

144 Yeni ismiyle bu eser, bugüne kadar toplam üç baskı yapmıştır: (İlaveli 2. baskı, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997, 298 s.); (Asam Yayınları, 2002, 222 s.).

145 M. Saray'dan önce, A. Tarzi "Efganistan (Son Devir)" hakkında bir maddeyi, Millî Eğitim Bakanlığı'nın *İslâm Ansiklopedisi* (c. IV, s. 168-178)'nde yayınlamıştır.

146 Bu konuda, "Türkiye'nin Afganistan'a Yardımları (1920-1960)" (İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Yüksek Lisans tezi, İstanbul, 2000) adlı bir tez yapan Özlem Korkmaz'a teşekkür ederim. Çünkü Ö. Korkmaz, daha önce talebim üzerine elindeki bu yazıları bana vermiş ve bu sayede yazılardan haberdar olmuştum.

Türkiye İlişkilerinin Başlıca Yönleri”, (s. 277-298). Ayrıca sözkonusu eserde, Prof. Dr. Mehmet Saray ile “Afganistan Üzerine Bir Söyleşi”(s. 177-192) yer almaktadır.

Sonuç

Şurası bir gerçek ki, bilimsel araştırmalar için bibliyografya eserleri hayatî bir önemi haizdir. Ancak, bibliyografya eserlerinin hayatîliğine rağmen bu eserlerin hazırlanmasının zorluğu da ortadadır. Bu zorluğu zamanında aşabilmiş nadir çalışmalardan biri, Metin Tamkoç’un *A Bibliography on the Foreign Relations of the Republic of Turkey 1919-1967 And Brief Biographies of Turkish Statesmen* (Ankara, 1968) adlı analitik eseridir. M. Tamkoç’un eseri, hem seçiciliği ve hem de tematik olması bakımından 1919 sonrası Türk dış politika araştırmaları için halihazırda “aşılmamış” vazgeçilmez bir bibliyografik çalışma niteliğindedir. Zorluğuna rağmen en azından 1967 sonrası yayınlanmış kaynak ve araştırma eserlerini içerecek yeni bibliyografya eserleri hazırlanmalıdır.

1923 sonrası Türk dış politika araştırmaları için önemli sorunların başında bu dönemle ilgili resmî arşivlerin kapalılığı gelmektedir. Bu arşivler bir an önce dünya standartları ölçüsünde,¹⁴⁷ araştırmacıların hizmetine sunulmalıdır. Ayrıca, bu arşivleri elinde bulunduran kurumlar (Dışişleri Bakanlığı, Genelkurmay Başkanlığı, Emniyet Genel Müdürlüğü, Cumhurbaşkanlığı gibi) “kurumsal tekelcilik” anlayışından kurtulmalıdırlar.¹⁴⁸ Bu kurumlar, gerekçesi ne olursa olsun hem bu anlayıştan kurtulmalı ve hem de sözkonusu anlayışı besleyen “gizlilik” gerekçesi, dünya ölçüsüne indirgenerek komik durumlara düşmekten kaçınılmalıdır.¹⁴⁹ Aksi halde, dış politika

147 Bu ölçü, İngiliz devlet arşivlerinde 30 yıldır. Ankara’daki Cumhuriyet Arşivleri, kendisi için bu süreyi, belgenin son gördüğü işlem tarihinden itibaren 50 yıl olarak belirlemiştir. En azından bu süre, standard hale getirilmeli ve Türkiye’deki bütün arşivlerde geçerli olmalıdır.

148 Emekli büyükelçi İsmail Soysal, Türk Dışişleri Bakanlığı Arşivi’nin Başbakanlık Devlet Arşivlerine devredilmesinden yana değildir. Ona göre, bu arşivde tasnifin yabancı dilleri ve diplomasiyi bilmeyen arşivcilerle yapılması zordur. Devire karşı çıkmasıyla ilgili ikinci gerekçesi ise “(...) milli çıkarlar açısından özel izne bağlı tutulması gerekebilecek belgelerin” varlığıdır. Bu tipik bir “kurumsal tekelcilik”tir. Bkz., İ. Soysal, *Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Klavuz (1919-1993)*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993, s. 153.

149 Bu gizlilik meselesi, bazen trajikomik durumlar oluşturabilmektedir. Bir araştırmacı dostum, Türkiye ile Rusya arasında imzalanan Avrasya İşbirliği Antlaşması metnini Türk Dışişleri Bakanlığı’ndan isteyince, “gizlidir” cevabını almıştır. Oysa kendisi, Rusya’nın Ankara Büyükelçiliği’ne giderek bu antlaşma metnini talep edince, Rus yetkililer, hemen antlaşmanın Rusça, Türkçe ve İngilizce metinlerini kendisine vermişlerdir. Ayrıca bu antlaşma metinlerinin Rusya Dışişleri Bakanlığı web sayfasında da yer aldığını söylemişlerdir.

araştırmaları için gerekli arşivlerin kapalılığı ya da sınırlı kullanımı sürdükçe, “Herhalde, Türkiye'nin gizlediği birtakım gerçekler vardır” kanaati, ilim dünyasında geçerli olacaktır. En önemlisi, resmî arşivlerin kapalılığı devam ettiği sürece, yapılan sayısız araştırmaya rağmen gerçek anlamda karşılaştırmalı Türk dış politika araştırmalarını yapmak mümkün olmayacaktır.¹⁵⁰

Bu literatür çalışması sırasında müşahede ettim ki, gerek tarih ve gerek uluslararası ilişkiler kökenli dış politika araştırmacıları, sadece kendi meslekî formasyonları ölçüsünde araştırmalarını sürdürmüşlerdir. Bunun sonucu olarak tarihçiler, uluslararası ilişkiler disiplininin teorik anlatımlarından uzak kalmakta, uluslararası ilişkiler kökenli olanlar da tarihin temel kavramlarına yeterince vakıf olamamaktadırlar. Üstelik uluslararası ilişkiler kökenlilerin çoğu, 1923-1928 dönemi sözkonusu olduğunda, eski Türkçe (Osmanlıca) bilmemekte ve bu yüzden ikinci derece kaynaklarla yetinmektedirler. Demek istediğim şudur ki, artık Türkiye'deki dış politika araştırmaları, gerek tarih ve gerekse uluslararası ilişkiler disiplinlerinin temel kavram ve anlayışlarını kaynaştıran “disiplinlerarası” bir niteliğe kavuşmalıdır. Böylece, dış politika araştırmaları “tek boyutlu” ve de “uluslararası sistem”i dikkate almayan değerlendirmelerden kurtulmuş olacaktır.

Studies on Turkish Foreign Policy in the Republican Period

Mustafa BUDAK

Abstract

This article aims firstly to evaluate primary and secondary sources, published materials, and some official periodicals on Turkish foreign policy between 1923 and 1945. Secondly, it intends to introduce the Turkish archives, namely the Turkish Military Archive, Republican Archive of the General Directorate of the State Archives, and the Archives of Turkish Foreign Ministry for researchers who want to study on the Turkish Foreign Policy for the same period. Then the problems of periodization and archive in studying the history of the Turkish Republic are examined. Most scholars usually prefer to use the names of Atatürk and

¹⁵⁰ Aynı şekilde Aryeh Shmuelevitz de, Türk arşivlerinin kapalılığının halihazırda Türk dış politikası üzerindeki araştırmalarda birinci elden kaynak sorununu devam ettirdiği görüşündedir. A. Shmuelevitz, “Atatürk's Policy toward the Great Powers: Principles and Guidelines”, *The Great Powers in the Middle East 1919-1939*, Uriel Dann (ed.), New York/London: Holmes and Meier, s. 310.

İnönü in periodization until 1945. Some other scholars prefer to describe in terms of historical events.

Finally, the article discusses some problems of studies on Turkish Foreign Policy and proposes some suggestions. Firstly, one of the most important problems is insufficient use of the primary sources, because most of the official archives are closed. These archives should be opened to researchers. The second problem is the ignorance of the researchers for the Ottoman Turkish. Most researchers, who have academic formation in international relations in particular, have ignored Ottoman Turkish. If they want to produce original academic studies, they should learn the necessary tools, namely Ottoman Turkish. The final problem is methodological. Hitherto, foreign policy researchers, both from the disciplines of history and international relations, had only produced works with perspectives from their own disciplines. Instead a multidisciplinary study is offered in this article.